

πολιτική πελατεία: γενική ανασκόπηση καί έναλλακτικά στοιχεία

της
Μαργαρίτας Δρίτσα

Το άρθρο αυτό αποτελεί περίληψη, σε μετάφραση, εργασίας για την απόκτηση πτυχίου Master of Science Πολιτικής Έπιστήμης και Κοινωνιολογίας από το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, London School of Economics and Political Science.

Οί σχέσεις πατρωνίας ή πολιτικής πελατείας χρησιμοποιήθηκαν επανειλημμένα στο παρελθόν για την ανάλυση των δυτικών κοινωνιών. Μέ το νέο ενδιαφέρον για τις αναπτυσσόμενες χώρες, ή μελέτη της πολιτικής πελατείας επανήλθε στο προσκήνιο. Ένώ παλαιότερα ήταν τό αποκλειστικό αντικείμενο ανθρωπολογικών αναλύσεων καί αποτελούσε σχεδόν πάντα χαρακτηριστικό απομονωμένων καί μικρών κοινωνιών, φυλών ή κοινοτήτων, αργότερα ή πατρωνία θεωρήθηκε χαρακτηριστικό της σύγχρονης πολιτικής. "Ετσι, πολιτικοί έπιστήμονες καί κοινωνιολόγοι ασχολήθηκαν κι αυτοί προσπαθώντας ν' αναλύσουν όλόκληρα κοινωνικά συστήματα σάν συστήματα πελατείας. "Άλλοι πάλι θεώρησαν την πολιτική πελατεία σάν συνειδητή στρατηγική διαφόρων ομάδων ή τό άθέλητο αποτέλεσμα διαφόρων πολιτικών ενεργειών ήγετικών ομάδων ή καί τοῦ Κράτους, σάν ιδιαίτερο τρόπο ενσωμάτωσης των μαζών στο πολιτικό σύστημα.

Στή φιλολογία της ανάπτυξης ή έννοια της πολιτικής πελατείας χρησιμοποιήθηκε σάν εργαλείο για τη σύγκριση πολιτικών συστημάτων. Η φιλολογία της ανάπτυξης ήταν σέ μεγάλο μέρος αποτέλεσμα της αποαποικιοποίησης μετά τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο καί τού ενδιαφέροντος πού εκδηλώθηκε σχετικά μέ την ανάπτυξη των μέχρι τότε αποικιών. Η κυριότερη θεώρηση καί μέθοδος ανάλυσης καθώς καί βάση για την πρόταση λύσεων ήταν ή νεο-εξελικτική θεωρία (neo-evolutionism) πού βασίζεται στις αρχές της δομολειτουργικής (structural-functionalism).

Η κοινωνιολογία τοῦ 19ου αιώνα δάνεισε τις έννοιες των διχοτομικών ιδανικών τύπων πάνω στους οποίους προστέθηκαν αργότερα έννοιες, όπως οι «πρότυπες μεταβλητές» τοῦ Parsons (pattern variables). "Ετσι, υπάρχουν δύο πόλοι στά άκρα ενός άξονα, ό «παραδοσιακός» καί ό «σύγχρονος», καί υποτίθεται ότι ή κοινωνική αλλαγή συντελείται μέ τη βαθμιαία διαφοροποίηση των θεσμών καί την ολοκλήρωση τοῦ κοινωνικού συστήματος. Πάνω στον άξονα μετρίεται ή πρόοδος ανάλογα μέ τό πόσο τό «σύγχρονο» επιβάλλεται σέ βάρος τοῦ «παραδοσιακού».

Ο έκσυγχρονισμός θεωρείται σάν καθολική διαδικασία πού βασίζεται στην ύπαρξη αποτελεσματικών οικονομικών κινήτρων ή στην ψυχολογική ανάγκη πραγματοποίησης στόχων. Καί στις δύο περιπτώσεις τονίζεται ό ρόλος των ήγετικών ομάδων πού θά προκαλέσουν τόν έκσυγχρονισμό. Η θεωρία συνεπάγεται ότι οι κυρίαρχες άξίες των υπαναπτύκτων χωρών είναι αντιθετικές πρὸς τόν όρθολογιστικό επιχειρηματικό προσανατολισμό (πού υπήρξε, για παράδειγμα, στή Δύση) καί πού δημιουργεί τις προϋποθέσεις για έκσυγχρονισμό. Η

πολιτική που προτείνεται συνίσταται κυρίως στην αντικατάσταση των παραδοσιακών αξιών με σύγχρονες μετά την προηγούμενη αντικατάσταση των παραδοσιακών ήγερτων ομάδων από σύγχρονες. 'Ο επιχειρηματικός προσανατολισμός εξ άλλου συνεπάγεται και την τελική έκβιομηχάνιση με σκοπό την υποκατάσταση των εισαγωγών από τοπικά παραγόμενα προϊόντα.

'Αντιδρώντας σ' αυτή την άποψη, οι νεομαρξιστές πρόσφεραν ένα εναλλακτικό τρόπο ανάλυσης που τονίζει και προσπαθεί να εξηγήσει την υπανάπτυξη παρά την ανάπτυξη εξετάζοντας τις σχέσεις ανάμεσα στις υπανάπτυκτες και τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, και έπομένως αναλύοντας ολόκληρο το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η έκβιομηχάνιση και υποκατάσταση των εισαγωγών δεν βοηθά τα αναπτυσσόμενα κράτη· μάλλον, η ανάπτυξη τους ακολουθεί ένα δρόμο ριζικά διαφορετικό απ' εκείνο που ακολουθήσαν τα αναπτυγμένα σήμερα κράτη. Επίσης, οι αλλαγές που σημειώνονται συμβάλλουν στον περαιτέρω πλουτισμό μιάς μικρής μειονότητας και στην προοδευτική περιθωριοποίηση της πλειονότητας του πληθυσμού. 'Η πολιτική αυτή αντίδραση εξελίχθηκε αργότερα σε μιά δολόκληρη φιλολογία· νεο-μαρξιστικής θεώρησης. Μία από τις βασικές διαφορές των δύο απόψεων είναι ότι η μέν δομολειτουργική τονίζει τη συνείδηση των φορέων δράσης και τη λειτουργική ολοκλήρωση του συστήματος με σκοπό τη διατήρηση του, ενώ ο μαρξισμός τονίζει τον ανταγωνισμό και την αλλαγή.

Σχετικά με την κοινωνική αλλαγή των αναπτυσσόμενων χωρών οι δομολειτουργικοί, που συλλαμβάνουν τό κοινωνικό σύστημα σάν τη θεσμοποίηση ενός συνόλου αξιών με τη μορφή κανόνων και ρόλων που μέσα από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης και κοινωνικού έλέγχου ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, βλέπουν την ανάπτυξη σάν μιά διαδικασία διαφοροποίησης ρόλων και θεσμών που οδηγούν αυτές τις κοινωνίες από τον «παραδοσιακό» και άδιαφοροποίητο πόλο στο «σύγχρονο», και ή διαφοροποίηση αυτή βοηθιέται από την εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού και της τεχνολογίας. 'Η πολιτική πελατεία εδώ θεωρείται σάν δυσλειτουργία του συστήματος και προέρχεται, κατά τους λειτουργικούς, από την έλλειψη αρμονίας ανάμεσα στους εισαχθέντες έξωγενείς θεσμούς και στους ήδη υπάρχοντες. 'Αφού οι κοινωνικές τάξεις, σάν συλλογικοί φορείς δράσης, εμφανίζονται μάλλον παθητικά σάν απλά παράγωγα του συστήματος και των αναγκών του για διατήρηση, και τελικά αποπελούνται από σύνολα άτομων που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, ή ταξική ανάλυση αντικαθίσταται με μιά στατική εξέταση του τρόπου με τον οποίο όρισμένα χαρακτηριστικά διανέμονται στο έσωτερικό της κοινότητας ή του έθνους.

Οι μαρξιστές από την άλλη μεριά συχνά υπερβάλλουν τό ρόλο της συνειδητής ενέργειας των τάξεων που είναι κεντρικό σημείο της ανάλυσής τους, ιδιαίτερα όσον αφορά στις κυρίαρχες τάξεις που πολλές φορές περιγράφονται ανθρωπομορφικά, έλλογώντας όλους και όλα. 'Ετσι, συχνά βλέπουν άμεσες σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική θέση των τάξεων και στον πολιτικό ανταγωνισμό και καταλήγουν να άπορρίψουν την πολιτική πελατεία, έπειδή δεν συνδέεται πάντα άμεσα με τις τάξεις, θεωρώντας την μέρος της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Στις παρακάτω σελίδες θά εξεταστούν οι τρόποι με τους οποίους ή έννοια της πολιτικής πελατείας χρησιμοποιήθηκε από λειτουργικούς ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους άφ' ενός και από όρισμένες μαρξιστικές σχολές άφ' έτερου για να δοθούν στο τέλος μερικά εναλλακτικά στοιχεία μεθόδου. Στο πρώτο μέρος θά αναφερθούν γενικά θεωρητικά και μεθοδολογικά σημεία και θά έκτιμηθούν διάφορες μελέτες. Το δεύτερο μέρος άσχολείται ειδικότερα με την Έλλάδα.

Τό κεντρικό επίχειρημα μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: 'Ακόμη και άν ό θεσμός της πολιτικής πελατείας εξακολουθεί να εμφανίζεται σάν σημαντικό στοιχείο της πολιτικής ζωής των αναπτυσσόμενων χωρών, έχει κατά καιρούς πάρει διαφορετικές μορφές. Αυτές οι διαφορετικές μορφές αντικατοπτρίζουν μεταβολές στη δομή της κοινωνίας και στην ιστορική εξέλιξη. 'Η έλλειψη ιστορικότητας και ή παθητική άπεικόνιση των κοινωνικών τάξεων που έπιδεικνύεται από τη λειτουργική σχολή δεν συμβάλλουν στην κατανόηση της λειτουργίας και ανάπτυξης αυτών των κοινωνιών. 'Ωστόσο, ή μελέτη των διαφόρων μορφών πολιτικής πελατείας εξακολουθεί να είναι χρήσιμη, γιατί περιγράφει «άντικειμενικές» καταστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. 'Η έμφαση στην «παντοδυναμία» των τάξεων άπ' την άλλη πλευρά τείνει να σκιαάζει σημαντικές σχέσεις που δεν εκφράζονται άμεσα από την ταξική τοποθέτηση.

ΜΕΡΟΣ Α

1. δομολειτουργική και πολιτική πελατεία

Παρά την ποικιλία στους όρισμούς των λέξεων «πάτρων» ή «προστάτης» και «πελάτης», οι περισσότεροι συγγραφείς τονίζουν την άνισότητα ισχύος ανάμεσα σε προστάτες και πελάτες καθώς και την άμοιβαίατητα των σχέσεων. 'Ο Campbell για παράδειγμα μιλά για «πολιτική ύπακοή», ό Mayer για ειδικά «προνομή», ενώ ό Boissevain για «έπιρροή» γενικά.¹ Οι διαφορετικές αυτές έρμηνειες σημαί-

1. J. Campbell, *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press, 1964. A. Mayer, «Quasi-Groups in the Study of Complex

νουν ὅτι ὁ ὅρος πατρωνία ἢ πολιτική πελατεία χρησιμοποιοῦται γιὰ νὰ περιγράψει καὶ πολὺ διαφορετικές καταστάσεις. Στὴν ἀνθρωπολογία ὁ ὅρος δηλώνει μιά ἰδιαίτερη προσωπική σχέση ἀνάμεσα σὲ πρόσωπα διαφορετικῆς ταξικῆς τοποθέτησης. Πολὺ συχνά, σὲ ἀγροτικές κοινωνίες, ὁ γαιοκτῆμονες εἶναι οἱ κλασικοὶ «προστάτες», ἐνῶ οἱ ἀγρότες πού ἐνοικιάζουν τὴ γῆ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες εἶναι οἱ τυπικοὶ «πελάτες». Παρ' ὅλο πού ὁ ἰδιοκτῆτης εἶναι ἱσχυρὸς καὶ ὁ ἀγρότης ἀδύνατος, καθένας ἔχει τὴν ἀνάγκη τοῦ ἄλλου. Ὁ Wolf² π.χ. γράφει πὼς ὁ «προστάτης» προσφέρει οικονομικὴ βοήθεια καὶ προστασία ἀπὸ τὶς νόμιμες ἀπαιτήσεις καὶ παράνομες καταπατήσεις τῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ὁ πελάτης ἀνταποδίδει μὲ ἐπίδειξη ἐκτίμησης, παροχὴ πληροφοριῶν γιὰ τὶς δολοπλοκίες ἄλλων καὶ ὑποσχέσεις πολιτικῆς ὑποστήριξης. Στὴν ἀνισότητα καὶ τὴν ἀμοιβαιότητα προστίθεται συχνά καὶ τὸ στοιχεῖο διαρκείας ἀπὸ τῶν σχέσεων.

Ἁ Pitt Rivers³ μάλιστα θεωρεῖ τὴν πατρωνία σάν ἓνα εἶδος «ἀσύμμετρης φιλίας» (lopsided friendship). Ἡ πατρωνία συνήθως βρίσκεται ἐξῶ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κυβερνητικὸ σύστημα καὶ παίρνει τὴ μορφὴ ἀνεπίσημης ἱεραρχίας ἢ, καλύτερα, κυκλώματος φιλιῶν μὲ κύριο γνώρισμα τὴν ἐπὶ τῆς. Στὴν περίπτωσή τοῦ Campbell⁴ τὸ κύκλωμα αὐτὸ εἶναι πιὸ ἐκτεταμένο καὶ περιλαμβάνει δικηγόρους, βουλευτές καὶ ἄλλα ἄτομα μὲ ἐπὶ τῆς.

Μὲ δύο λόγια, οἱ ἀνθρωπολόγοι μελετοῦν τὴν πατρωνία σάν ἀνάλυση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἄτομα ἀνίστης ἰσχύος, δεμένα ὅμως μὲ φιλία καὶ συμφέροντα, χρησιμοποιοῦν τὶς σχέσεις τους γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τοὺς στόχους τους.

Στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμῃ ἡ πατρωνία συνήθως ἀναφέρεται στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους κομματάρχεις χρησιμοποιοῦν καὶ μοιράζουν δημόσιους πόρους, ἢ κάνουν εἰδικές ἐξυπηρετήσεις σὲ ἀντάλλαγμα ἐκλογικῆς ὑποστήριξης. Ὁ ὅρος ἐφαρμόζεται κατ' ἐξοχὴ στὰ κόμματα καθὼς καὶ στὴν ἀνταπόκριση τῆς κυβερνήσεως στὶς ἀπαιτήσεις τῶν κομμάτων καὶ τῶν ὁμάδων πίεσης. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος νομίσματος πού χρησιμοποιοῦται γιὰ τὴν ἀγορὰ πολιτικῆς δραστηριότητος καὶ ἀνταπόκρισης, δηλαδὴ ψήφων. Τὰ κόμματα ἀνταλλάσσουν διορισμούς καὶ ἐξυπηρετήσεις κατὰ τὴν ἐκλογικὴ περίοδο καὶ ἀναζητοῦν ψήφους σὲ ἀντάλλαγμα.⁵

Υπάρχει, ὥστόσο, μιά σχετικὴ σύγχυση στὶς ἐννοίες. Σχέσεις πατρωνίας ὑπάρχουν μέσα στὰ κόμ-

ματα, μὰ τὰ κόμματα δὲν μποροῦν νὰ ὑποβιβασθοῦν σὲ δυαδικὸς συμβιβασμούς καὶ μόνο. Ἀκόμη, στὶς μικρὲς κοινότητες ἔχουν τώρα ὑπερβλέθει καὶ στοιχεῖα τῆς μαζικῆς κοινωνίας μὲ ἀποτέλεσμα οἱ σχέσεις πατρωνίας νὰ μὴν ἀρκοῦν πιά γιὰ τὴν κατανοήσή τους. Ἡ ἀνθρωπολογία πρώτη ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πατρωνία, καὶ αὐτὸ ἐπηρέασε τὴν κατοπινὴν ἰδεολογία τῆς ἐννοίας ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιστήμες. Τόσο ἡ ἀνθρωπολογικὴ ὥς καὶ ἡ πολιτικοεπιστημονικὴ ἀποψη εἶναι δομικές. Περιγράφουν κοινωνικὲς σχέσεις πού συνεχίζονται καὶ πού ἀποτελοῦν συστήματα πού διατηροῦνται. Οἱ ἐμπειρικές μέθοδοι πού ἀκολουθοῦνται ἐπίσης εἶναι παρόμοιες καὶ συχνά συγκεντρώνονται στὴν ἐπιτόπια ἐρευνα, πού ὅμως ὁδηγεῖ συνήθως στὴ μελέτη μικρῶν μονάδων χωρὶς σοβαρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ εὐρύτερο καὶ συνεχὲς μεταβαλλόμενο κοινωνικο-οικονομικὸ πλαίσιο.⁶ Ὅταν ἐπεκτείνονται πέρα ἀπὸ τὸ τοπικὸ ἐπίπεδο, οἱ διασυνδέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο ἐπίπεδα ἐξετάζονται μὲ βάση τὶς δραστηριότητες τοπικῶν «μεσιτῶν» καὶ κυκλωμάτων πελατῶν.⁷ Στὴν Κοινωνιολογία οἱ μελέτες εἶναι συχνά συγκριτικές.

Ἡ ἐννοία τῆς πελατείας συλλαμβάνεται σάν ἰδεατὸς τύπος σχέσεων ἰσχύος στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο καὶ διαφέρει ἀπὸ ἄλλες σχέσεις ἐξουσίας (ὀρθολογιστικὴ, νομικὴ, φεουδαρχικὴ). Ἄν καὶ ἀμειγρὲς μορφές πελατείας δὲν ὑπάρχουν, τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀναφέρθηκαν πιὸ πρὶν ὑποτίθεται ὅτι καθορίζουν τὸ βαθμὸ προσέγγισης διαφορῶν συγκεκριμένων δομῶν πρὸς τὸ πρότυπο καὶ δηλώνουν τὴν πορεία τῆς ἀλλαγῆς. Αὐτὴ ἡ χρῆσις τῆς πελατείας σάν ἰδανικὸν τύπον εἶναι πολὺ σαφὴς στὸ ἔργο τῶν Lemarchand καὶ Legg πού ὀρίζουν ὅτι ἡ πολιτικὴ πελατεία εἶναι «...μὰ λίγο πολὺ προσωποπαγῆς, συναισθηματικὴ καὶ ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα σὲ ἄτομα ἢ ὁμάδες ἄτομων πού ἐλέγχουν ἄνιστους πόρους καὶ πού συνάπτουν ἄνιστες συμφεροντολογικὲς συναλλαγές πού ἐπεκτείνονται καὶ στὴν πολιτικὴ πέρα ἀπὸ τὸ ἄμεσο πεδίο τῶν δυαδικῶν σχέσεων». Στὴ «λειτουργικὴ» φιλολογία ἡ ἐννοία τῆς πελατείας χρησιμοποιοῦται μὲ τρεῖς τρόπους: σάν μεταβλητὴ, σάν παράδειγμα καὶ σάν συνδυασμὸς ἐννοιών πού ἀντιστοιχοῦν στὸ μικρο-καὶ μακροεπίπεδο.

α. Πολιτικὴ πελατεία σάν μεταβλητὴ

Οἱ σχέσεις πελατείας λαμβάνονται σάν γενικὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν πολιτικῶν συστημάτων.

Societies», στὸ ἔργο τοῦ Μ. Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: A. Praeger, 1966. J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, τόμ. 1, ἀρ. 1, 1966.

2. E. Wolf, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations» στὸ Μ. Banton (ed.), ἑ.ἀ.

3. J. Pitt-Rivers, *The People of the Sierra*, London 1954.

4. Campbell, βλ. Μέρος Β.

5. A. Weingrod, «Patronage and Parties», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 1, 1967-68.

6. Βλ. E. Friedl, *Vasilika: A Village in Modern Greece*, N.Y., Holt and Reinhard, 1962.

7. M. Attalides, «Forms of Peasant Integration in Cyprus during the Last Century» στὸ *Peasants and Clients* τῶν E. Gellner and J. Waterbury (eds) London: Duckworth, 1977, σελ. 137.

8. R. Lemarchand and K. Legg, «Political Clientelism and Development», *Comparative Politics*, Ἰανουάριος 1972, σελ. 151-52.

Η συχνότητα τών δυαδικών σχέσεων συσχετίζεται με άλλα χαρακτηριστικά. Ώστόσο, τα πολιτικά συστήματα αυτά καθαυτά, δέν αποτελούν τίποτε άλλο παρά τό άθροισμα τών άτομικών ψυχολογικών ή πολιτιστικών και πολιτικών χαρακτηριστικών. Ένα παράδειγμα αυτού του τύπου ανάλυσης έχουμε στο άρθρο του Lipset, «Άξίες, παιδεία και έπιχειρηματικότητα στη Λατινική Άμερική». ⁹ Ο Lipset δανείσθηκε τίς μεταβλητές του Parsons και τίς έφάρμοσε γιά νά μετρήσει τήν οικονομική ανάπτυξη και τήν κοινωνική αλλαγή. Σύμφωνα μ' αυτή τή θεώρηση, οι άναπτυγμένες χώρες χαρακτηρίζονται από τήν ύπαρξη καθολικών αξιών, τάσεις προς έπιτεύγματα και φιλοδοξία καθώς και λειτουργικής έξειδίκευσης και διαφοροποίησης, ενώ οι ύπανάπτυκτες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από άκριβώς τό αντίθετο, δηλαδή τοπικισμό, κοινωνική θέση τών ατόμων πού μεταβιβάζεται κληρονομικά, και λειτουργική σύγχυση. Οι άναπτυγμένες κοινωνίες έπίσης χαρακτηρίζονται από δευτερεύουσες κοινωνικές σχέσεις πού καθορίζονται από τήν προσωπική δράση με όρθολογιστικά και ύλιστικά κίνητρα, από εθρυθμούς θεσμούς και από συγκριτικά εδωπλάστη κοινωνική διάρθρωση ή στρωμάτωση (stratification), όπου ή κοινωνική θέση καταλαμβάνεται με τήν προσωπική προσπάθεια και έκφράζεται από ποσοτικούς δείκτες και κοινωνικές λειτουργίες. Σ' αυτές τίς σύγχρονες κοινωνίες οι αξίες ένδοχον τήν αλλαγή και τήν πρόοδο, τίς μεταρρυθμίσεις, τόν οικονομικό όρθολογισμό και τήν όργάνωση με βάση τίς τάξεις. "Αντίστροφα, ή «άρχαϊκή» κοινωνία χαρακτηρίζεται από προσωπικές και συγγενικές σχέσεις, παραδοσιακούς θεσμούς, τελετουργία, πνευματική συγγένεια (godparenthood), συλλογική εργασία, προσωποπαγή πολιτική έξουσία και σχέσεις πατρωνίας, άκαμπτη ιεραρχία και κληρονομικά προνόμια. Ο Lipset θεωρεί τή Λατινική Άμερική σάν τό τυπικό παράδειγμα τής «άρχαϊκής» κοινωνίας με χαμηλή τάση γιά έπιτεύγματα και ύποτονική ανάγκη ισχυρών και νομίμων κέντρων έξουσίας, όπως τό Κράτος.

Έδω χρησιμοποιεί τήν έννοια «ν έπίτευγμα» (n achievement) του McLelland, μεταβλητή ύποπτης αξίας πού βασίζεται σέ ψυχολογικά κριτήρια και πού έπικρίθηκε σάν άκατάλληλη. ¹⁰ Ο Lipset ύποστηρίζει ότι παράμοια συστήματα τείνουν νά τονίζουν τήν άνωτερότητα τών ήγετικών ομάδων και νά κλίνουν προς τόν «έλιτισμό» και τή συγκέντρωση τών

έξουσιών, και άποδίδει αυτά τα χαρακτηριστικά στη συνέχηση τών προ-βιομηχανικών αξιών πού όφείλονται σέ μεγάλο μέρος στη διατήρηση τής άγροτικής κοινωνικής δομής πού άρχικά ύπέβαλε αυτές τίς αξίες. Ώστόσο, έμπειρικά, ή δήλωση αυτή άποδεικνύεται άνακριβής, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις τής Χιλής και του Μεξικού, άνάμεσα σέ άλλες. Στη Χιλή, βιομηχανική και έμπορική τάξη και αξίες δημιουργήθηκαν άρκετά νωρίς και πάντως πάντοτε τά όρυχεία ήσαν πίο σπουδαία από τή γεωργία. Στο Μεξικό πάλι ή επανάσταση, σύμφωνα με άλλους ειδικούς, π.χ. Scott, Wolf, άλλαξε τελείως τήν κοινωνική δομή. ¹¹ Επίσης, εκεί, όπως και στη Βραζιλία ή στην Άργεντινή, ή έκβιομηχάνιση άρχισε άρκετά νωρίς και, παρ' όλο πού μέχρι τώρα ή γεωργία συμπίπτει προς όφελος τής έκβιομηχάνισης (όπως έγινε και στην άναπτυγμένη Δύση), οι χώρες αυτές διατηρούν τά «παραδοσιακά» τους γνωρίσματα και αξίες. Σύμφωνα με τήν παραπάνω άποψη του Lipset, ό πολιτισμός τής Λατινικής Άμερικής άποθάρρυνε τήν έπιχειρηματική δραστηριότητα και τόν έκσυγχρονισμό, ενώ ό πολιτισμός τών ΗΠΑ και του Καναδά, βασικά άγγλόφωνος και διαμετρυρόμενος στο θρήσκευμα, τά ύπέβαλε. Μέσα στις παραδοσιακές έξιες περιλαμβάνεται και ή πολιτική πελατεία πού χρησιμοποιείται σάν μέτρο γιά τή βαθμολόγηση του έκσυγχρονισμού. Η ανάλυση άφ' ενός είναι έθνοκεντρική. Άφ' έτέρου, ή χρήση τής πολιτικής πελατείας σάν μεταβλητής είναι δύσκολη πρακτικά, άφου οι συναλλαγές άνάμεσα σέ προστάτες και πελάτες μπορούν νά παίρνουν διάφορες μορφές, νά ποικίλλουν στη διάρκεια και στην ένταση. Ποσοτικοί δείκτες λοιπόν δέν είναι άποτελεσματικοί. Όπως και στην άνθρωπολογία, και έδω ή ανάλυση περιορίζεται στα περιγραφικά στοιχεία χωρίς νά έρευνά γιάτί τά κυκλώματα ύπάρχουν, ή ποίος μπορεί νά βρίσκαται πίσω από τήν ανάπτυξη και ποίος έπωφελείται ή χάνει από αυτήν. Τό κοινωνικό σύνολο τελικά ύποβιβάζεται στην κοινότητα. Έμπειρικά τώρα, ό τοπικισμός δέν είναι άναγκαστικά γνώρισμα τών ύπαναπτύκτων χωρών αλλά και τών άναπτυγμένων. Στη Γαλλία, π.χ., ύπάρχουν κόμματα προσωπικότητων (notables), ενώ ή Ίαπωνία θεωρείται έξαιρετικό παράδειγμα τής διατήρησης τών παραδοσιακών αξιών. ¹² Όσον άφορά τή διαφοροποίηση και έξειδίκευση, όπως ύποστηρίζει ό Frank, ¹³ ίσως αυτές δέν παίζουν και τόσο σημαντικό ρόλο σάν οι κοινωνικά σπουδαίοι και κυρίαρχοι ρόλοι συνωστρεύον-

9. S.M. Lipset, «Values, Education and Entrepreneurship» στο S.M. Lipset and Aldo Solari, *Elites in Latin America*, Oxford University Press, 1967. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τό διαχωρισμό τίς πολ. πελατείας, βλ. R. Kaufman, «The Patron-Client Concept and Macro-Politics», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, άρ. 3.

10. Βλ. π.χ. A.G. Frank «Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology», *Catalyst*, άρ. 3, University of Buffalo, 1957.

11. R. Scott, «Political Elites and Political Modernisation; the Crisis of Transition» στο S.M. Lipset and A. Solari, ένθ' άν. E. Wolf, «Types of Latin American Peasantry: a Preliminary Discussion», *American Anthropologist*, τόμ. 57, Ιούνιος 1955, σελ. 452-53 και 462-69.

12. Βλ. R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*, N.Y., 1964.

13. Frank, ένθ' άν., σελ. 6-7.

ται σέ λίγα μόνο άτομα. Επίσης η καθολικότητα, σύμφωνα με τον Frank και αντίθετα με δ,τι πιστεύουν οι λειτουργικοί, είναι εκτεταμένη και στις αναπτυσσόμενες χώρες, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για μαζικές άπεργίες, για παράδειγμα, ή για αντιιμπεριαλιστικές εκδηλώσεις.

Λειτουργικές αναλύσεις της πολιτικής πελατείας πάντα τονίζουν, όπως είπαμε, τό μικρο-έπίπεδο, μέ ελάχιστα εξαιρέσεις. Οι μονάδες μελετώνται σέ άπομόνωση και τά άποτελέσματα μεταφέρονται άξιοματικά στό μακρο-έπίπεδο, σχεδόν πάντοτε άσχετα από τό διεθνές σύστημα. Η μελέτη του Ρowell πού έπιχειρεί κάποια σύνδεση των δύο επιπέδων θά έξεταστεί άργότερα.

Μελέτες σάν ατή του Lipset δέν ξεετάζουν τό παρελθόν, και ατή ή έλλειψη ιστορικότητας έχει σοβαρές συνέπειες, όπως υποστηρίζουν οι Frank και Stavenhagen, άφού ή ίδια ή ιστορία παρήγαγε και την άνάπτυξη και την υπανάπτυξη. Οι λειτουργικές μελέτες διαστρέφουν τό γεγονός ότι ή προϋπάρχουσα ύψη των τώρα υπανάπτυκτων κοινωνιών καταστράφηκε από την επίδραση των αναπτυσσόμενων έθνων. Η σχέση π.χ. άνάμεσα στή μερκαντιλιστική και καπιταλιστική μητρόπολη και τις άποικίες επέταχυνε την άντικατάσταση της «παράδοσιακής» δομής μέ την κοινωνική, οικονομική και πολιτική υπανάπτυξη πού παρατηρείται τώρα. Παρά δέ τή συνεχιζόμενη διάδοση άξιών από τις άναπτυσσόμενες μητροπόλεις, ή οικονομική άνάπτυξη έπιβραδύνεται άντί νά προχωρεί και ή υπανάπτυξη αύξάνει παρά τους ταχείς ρυθμούς οικονομικής άνάπτυξης. Ο Frank άναφέρει την Ίαπωνία σάν παράδειγμα χώρας πού άναπτύχθηκε άκριβώς, όπως υποστηρίζει, γιατί δέν υπήρχαν άμεσοι δεσμοί της μέ τή βιομηχανοποιημένη Δύση τή στιγμή της γρήγορης άνάπτυξης της.¹⁴

Μιά άλλη παραλλαγή της παραπάνω άποψης είναι ή θεώρηση πού τονίζει τον έκπολιτισμό και τή διάδοση άξιών (acculturation and diffusion). Σύμφωνα μ' ατήν, οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί, πού δέν είναι ένδογενείς στίς υπανάπτυκτες χώρες αλλά εισάχθηκαν έξ έλοκλήρου από τή διαφοροποιημένη Δύση, δέν μεταμοσχεύθηκαν έπιτυχώς. Έτσι «δυσλειτουργίες» των πολιτικών συστημάτων, όπως ή διατήρηση της πολιτικής πελατείας, ή διαφθορά σέ έπίσημες οργανισμούς και οι συχνές έπεμβάσεις του στρατού, έξηγούνται σάν άποτελέσματα της έλλειψης άρμονίας (incongruities) άνάμεσα στους έξωγενείς και τους ένδογενείς θεσμούς.¹⁵ Άλλά, για τους θεωρητικούς ατής της άποψης, είναι θέμα

χρόνου και μέ τον καιρό οι άπομονωμένοι ίθαγενείς πληθυσμοί θά ένσωματωθούν στό σύστημα. Όμως, οι Wolf και Frank δηλώνουν πώς ατή ή θέση είναι έσφαλμένη και πώς ή άπομόνωση των ίθαγενών και των άγροτών δέν ύποχωρεί αλλά ό βαθμός ένσωμάτωσης και ή σχέση άνάμεσα σ' αυτούς και τον έξω κόσμο ποικίλλει και «προσδιορίζεται πρώτα από τή δομή και έξέλιξη του έθνικού και του διεθνούς συστήματος και κατά δεύτερο λόγο, μόνο, από τις ελάχιστα έπιτυχείς προσπάθειες αυτών των λαών νά άμυνθούν έναντίον των συνεπειών της εκμετάλλευσης αυτού του συστήματος».¹⁶

β. Πολιτική πελατεία σάν παράδειγμα (Paradigm)

Η πολιτική πελατεία θεωρείται και έδώ σάν σταθερό χαρακτηριστικό όλων των πολυσύνθετων συστημάτων πού τώρα καταχωρούνται σύμφωνα μέ τό είδος της πελατείας παρά μέ τό βαθμό. Χαρακτηριστική είναι ή προσπάθεια των Lemarchand και Legg νά διαχωρίσουν τις μορφές πελατείας σέ φεουδαρχική, πατρογονική και βιομηχανική.¹⁷ Οι κατηγορίες αυτές περιλαμβάνουν άρχοντες και ύποτελεις, ήγетικές ομάδες, μάζες λαού, κρατικούς λειτουργούς και εκπροσώπους ομάδων. Οι ύπηρεσίες και τά άγαθά πού ανταλλάσσονται είναι επίσης πολυάριθμα, ένω οι σχέσεις και οι δεσμοί μπορεί νά είναι προσωπικές, συναισθηματικές, σχέσεις σεβασμού ή πραγματιστικές και συμβιβαστικές τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Έτσι, ή έννοια δέν άφήνει τίποτε άπ' έξω.

Ατή ή χρήση της έννοιας της πελατείας, όπως υποστηρίζει ό Kaufman,¹⁸ αύξάνει τή σύγχυση πού προκαλεί μιά ήδη άσπής έννοια. Έπίσης, έπισκιάζει τις διαφορές πού παρουσιάζουν διάφορες προ-βιομηχανικές κοινωνικές σχέσεις. Καί στην πιό πλατειά της έννοια, σύμφωνα με τον Kaufman, δέν διευκολύνει την κατανόηση μορφών έξουσίας, όπως π.χ. της χαρισματικής ήγεσίας, των καταπιεστικών σχέσεων, της έπιρροής ή του έλέγχου (manipulation) πού έχουν ήδη άναλυθεί έπισταμένα από συγγραφείς, όπως ό Weber, ό Lasswell και οι Kaplan και Etzioni.

Άντί για ταξική άνάλυση προτείνεται ένα μεγάλης κλίμακας κύκλωμα μέ πολλά διαζώματα. Καί πάλι ισχύουν και έδώ οι έπικρίσεις πού άναφέρθηκαν για την προηγούμενη περίπτωση. Μεγάλες μονάδες παρουσιάζονται σάν νά είναι όμοιες μέ τις μικρομονάδες. Άλλοι παράγοντες πού δέν έμπίπτουν στά πλαίσια των πελατειών, όπως όρίζοντες οργανώσεις και συναλλαγές ή ευρύτεροι θεσμοί, ά-

14. Βλ. Α. G. Frank, «Capitalism and Underdevelopment in Latin America», *Monthly Review*, N.Y. 1967. Sociology of Development... έ.ά. Βλ. επίσης R. Stavenhagen, «Seven Fallacies about Latin America», στους J. Petras and M. Zeitlin, *Latin America Reform or Revolution*, Greenwich, Conn., Fawcett Publications, 1968.
15. Βλ. D. Apter, *Ghana in Transition*, Princeton, 1972.

16. Βλ. E. Wolf, *Sons of the Shaking Earth*, 1961 and Frank, έ.ά.
17. R. Lemarchand and K. Legg, έ.ά.

18. R. R. Kaufman, «Patron-Client Concept and Macro-Politics», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, άρ. 3, σελ. 291.

γνοούνται με άποτέλεσμα νά διαστρέφεται ή πραγματικότητα. Η έλλειψη ιστορικότητας άπ' τήν άλλη πλευρά έχει συνέπειες. 'Ακόμη και άν ή πολιτική πελατεία εξακολουθεί νά είναι κύριο χαρακτηριστικό σέ μερικές χώρες, αυτό δέν σημαίνει πώς ή ίδια μορφή πελατείας επικρατεί άνά τους αιώνες. Οί άλλες βεβαίως πού συμβαίνουν είναι άποτέλεσμα ιστορικών εξελίξεων και μεταβολών τής κοινωνικής δομής, στοιχεία πού ώστόσο άγνοούν-ται σχεδόν έντελώς στίς παραπάνω άναλύσεις.

γ. Συνδυασμός μικρο-και μακρο-συστημάτων

'Ο Powell έχει έπιχειρήσει τήν πιά συστηματική άνάλυση αύτου τού τύπου. Έφαρμόζει τήν έννοια τής πελατείας κυρίως στήν άνάλυση άγροτικών κοινοιών τής Εύρώπης, τής Λατινικής 'Αμερικής και τής 'Ασίας.¹⁹ 'Ο Powell συλλαμβάνει τίς σχέσεις πατρωνίας ή πελατείας σάν ένα διακανονισμό συνεργασίας, πού περιλαμβάνει τήν ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών πού δέν μπορούν νά συγκριθούν, άνάμεσα σέ άτομα άνισης κοινωνικο-οικονομικής θέσης. Γιά διάφορους λόγους, κυρίως όμως εξ αίτίας τής ιδιοκτησίας γής, οί άγρότες, καθένας άτομικά, συνάπτουν σχέσεις εξάρτησης με τοπικές ήγετικές ομάδες. 'Αργότερα, ό κρατικός συγκεντρωτισμός και οί διευρυνόμενες άγορές μετατρέπουν τούς τοπικούς πάτρωνες σέ μεσίτες (brokers) πού χρησιμοποιούν τίς επαφές τούς και τούς δεσμούς τούς πελατείας με τό κέντρο και μεσολαβούν (mediate) άνάμεσα στή μικρή κοινότητα και τόν έξω κόσμο. 'Ο Powell έπεκτείνει τήν έννοια τής πολιτικής πελατείας γιά νά περιλάβει και ολόκληρο τό Κράτος. 'Ετσι, τά συστήματα πελατείας χρησιμοποιούνται γιά τήν όργάνωση άγροτικών συλλόγων πού έχουν στενή επαφή ή και συμμετέχουν στό κομματικό σύστημα τόσο στό τοπικό όσο και στό περιφερειακό και έθνικό επίπεδο. 'Ο Powell εφαρμόζει τό πρότυπο στήν περίπτωση τής Βενεζουέλας. 'Ενα άλλο παράδειγμα είναι τό Μεξικό, όπου δυαδικές σχέσεις έπιζούν με τή μορφή τού «compadrazgo» (κουμπαριά) και τήν επέκταση γενικά τών συγγενικών σχέσεων, με τό θεσμό τού «cacicazgo» (έπιρροή τού τοπικού κρατικού λειτουργού πού όνομάζεται cacique) και με τήν τακτική τού «charrismo» (έπιρροή τών ήγετικών στελεχών μέσα σέ όργανισμούς, ιδιαίτερα στίς άγροτικές ένώσεις). Σέ όλες αυτές τίς περιπτώσεις, ή άφοσίωση ή ύποταξη πού ήγέτες εξασφαλίζεται με ανταλλάγματα, όπως επαγγελματική ασφάλεια, προμήθεια μηχανημάτων, λιπασμάτων ή και παιδείας κ.ά. Σέ αντίταγμα, στήν έκλογική περίοδο, τό 'Επαναστατικό Κόμμα (PRI) ύποστηρίζεται από τίς «έτοιμες τράπε-

ζες ψήφων» (ready vote banks), πού οί τοπικοί παράγοντες εξασφαλίζουν στίς έκλογικές τούς περιφέρειες.²⁰

Με τή διέυρυνση λοιπόν τής έννοιας φαίνεται ό τρόπος με τόν όποιο δεσμοί πατρωνίας καθορίζουν μεγάλη κλίμακα συστήματα συλλογικής συμπεριφοράς. 'Ομως, ή ίδια αύτή ή διαδικασία μπορεί νά ιδωθεί από τήν αντίθετη πλευρά. 'Ο Gilsenan, γιά παράδειγμα, ύποστηρίζει ότι σέ παρόμοιες περιπτώσεις, όχι μόνο τά άτομα έχουν πρόσβαση πρós τό Κράτος—όπως λέει ό Powell—άλλά πώς τό Κράτος έχει πρόσβαση στό άτομα.

«Μέσω τών πατρώνων και τών μεσιτών διατηρείται ή τοπική ή κοινοτική άφοσίωση καθώς και τά παραδοσιακά σύμβολα τής έξουσίας. 'Ετσι οί μεσίτες άποτελούν μέρος τού συστήματος διανομής πού συντελεί στήν κυριαρχία όρισμένων κοινωνικών τάξεων εις βάρος άλλων σέ ένα ειδικό κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Η άνάλυση όμως παρόμοιων συστημάτων σάν συστημάτων πατρωνίας άποκλείει τήν άνάλυση τής ιδεολογίας και τής δομής. Τό σύμπτωμα έκλαμβάνεται σάν αίτία».²¹

Πέρα από τήν τελεολογία τού, αύτός ό τρόπος άνάλυσης συνεπάγεται πώς ή όργάνωση έξουσίας και ή ρύθμιση μέσα στή μεγάλη ομάδα είναι ή ίδια με έκείνη τής δυαδικής προσποπαγούς σχέσης. 'Αποκλείονται έτσι έξω-πελατειακοί παράγοντες, όπως ή εκκλησία, οί έργατικοί σύλλογοι, ό ρόλος τού Δημοσίου Δικαίου κτλ., πού άποτελούν ώστόσο αναπόσπαστα μέρη τού συστήματος. Στή Λατινική 'Αμερική π.χ. και κατά τήν άποικιοκρατία αλλά και αργότερα στήν περίοδο τής άνεξαρτησίας, ή θέσπιση πολύπλοκων νομικών κωδικών ωφέλησε όρισμένους τομείς και όρισμένες τάξεις εις βάρος άλλων. Η φιλελεύθερη νομοθεσία στό Μεξικό διέλυσε τό σύστημα κοινοκτημοσύνης τής γής τών ιθαγενών και διευκόλυνε τή διέυρυνση τών μονάδων hacienda (άγροτικές έκμεταλλεύσεις με έκτάσεις χιλιάδων έκταρίων), και σέ συνέχεια ενόνησε τήν άνοδο τών νεοδημιουργηθέντων μεσαίων στρωμάτων. Στήν 'Ελλάδα πάλι, μετά τήν 'Επανάσταση, ή εισαγωγή τού Ρωμαιοκού Δικαίου και ή έμφραση στήν ιδιωτική περιουσία καθήργησε τίς διασφαλίσεις πού έδινε τό 'Οθωμανικό Δίκαιο στους φτωχούς άγρότες και ενόνησε τή μικρή ιδιοκτησία. 'Ακόμη, οί μελέτες μεγάλων συστημάτων άγνοούν τό ευρύτερο πλαίσιο σχέσεων εξάρτησης σέ διεθνή κλίμακα, όπου έξω-πελατειακοί παράγοντες, όπως οί πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνείς έμπορικοί και τραπεζικοί όργανισμοί, Διεθνές Δίκαιο κτλ., επενεργούν. Στήν καλύτερη περίπτωση ξεετάζονται μέρη τού συστήματος και οί συνδέσεις μεταξύ τούς αλλά πουθενά δέν γίνεται προσπάθεια, όπως ύπο-

19. J.D. Powell, «Peasant Society and Clientelistic Politics», *American Political Science Review*, άρ. 64, 1970.

20. P. Gonzalez Casanova, *La Democracia en Mexico*, Mexico, Serie Popular Era, 1975.

21. M. Gilsenan, «Against Patron-Client Relations» στους Gellner. σελ. 178-9.

στηρίζουν οἱ Flynn καὶ Μουζέλης,²² νά ἐξεταστεῖ ἡ φύση τοῦ συστήματος στό σύνολό του, ἢ ὁ τρόπος λειτουργίας του, πρὸς ὄφελος τίνος λειτουργεῖ, τί εἶδους περιορισμοὶ χρειάζονται γιὰ τὴ συνέχιση τῆς λειτουργίας του καὶ τὴ διατήρησή του.

Σάν συνέπεια τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν τάξεων σάν συνειδητῶν φορέων δράσης καὶ ἀποφάσεων γενικά, ὑποστηρίζεται πῶς ὅσο πιὸ συγκεντρωτικὸς εἶναι ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς καὶ μεγαλύτερος ὁ βαθμὸς ἐλέγχου ἐνὸς ὀρθολογιστικοῦ συστήματος νόμων καὶ κυρώσεων, τόσο περισσότερο μειώνεται ἡ σημασία τῶν κυκλωμάτων πελατείας. "Αν οἱ πολῖτες ἔχουν πρόσβαση σέ κυβερνητικὰ ἐλεγχόμενους πόρους καὶ ὀφέλη μέσα ἀπὸ γραφειοκρατικούς φορεῖς, οἱ ἀνεπίσημοι δεσμοὶ τῆς πατρωνίας θά περιοριστοῦν σημαντικά. Αὐτὸ ὅμως ὅπως εἶδαμε δέν συμβαίνει, μιά καί, μὲ τὴ διεύρυνση τῆς κρατικῆς παρεμβάσης, τὰ κόμματα ἀναλαμβάνουν τὴ διεύθυνση τῶν σχέσεων πατρωνίας καὶ χτίζουν τὴν τοπικὴ τους ὑποστήριξη πάνω σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ βάση. "Αντὶ αὐτοῦ τὸ νέο στοιχεῖο νά θεωρηθεῖ διαφορετικὴ μορφή πατρωνίας, ἡ ὁποία εἶναι συνέπεια τῶν ἀντιθετικῶν ἀξιών μιᾶς κάποιας κοινωνίας πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό, κατὰ τὸν Gilsenan²³ ἕνα ἄλλο γεγονός πρέπει νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη: ἡ φαινομενικὴ δηλαδή συνέχιση τῆς πατρωνίας χρονικά καὶ ὁσον ἀφορᾷ στό προσωπικό. Στὴν ἐπιφάνεια δέν φαίνονται νά ὑπάρχουν διαφορὲς μεγάλες ἢ ἀλλαγές στὴ γενικὴ μορφή τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, παρ' ὅλο πὺ ὅτι οἰκονομικὴ βάση τῆς δομῆς αὐτῆς ἔχει στὴν πραγματικότητα μεταβληθεῖ οὐσιαστικά. "Ἡ ἔμφαση στὶς ἡγετικές ὁμάδες συνένταται καὶ μιά δομικὴ συνέχεια πού δὲν πάرخει. "Αποκλείοντας λοιπὸν τίς μεταβολές τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνικῆς στρωμάτωσης καὶ ταξικῆς διαμόρφωσης, οἱ μελέτες τελικά ἐξετάζουν μόνον τὴν ἐπιφάνεια τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, πού ὄντως ἀποτελεῖται ἀπὸ προσωπικές συναλλαγές, καὶ ἐπομένως ὀρισμένες παρατηρήσεις τῶν δομολειτουργικῶν εἶναι σωστές. Οἱ σχέσεις πατρωνίας πραγματικά ὑπάρχουν «ἀντικειμενικά», ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δεσμοὶ πατρωνίας μπορεῖ νά ἀποτελοῦν σύστημα ἢ πλαίσιο ἐξέτασης—καὶ ἐπομένως ἐργαλεῖο ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας—ἢ τὴ βάση τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἔχει σαφῶς διαφορετικὲς συνέπειες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπουμε τὴν κοινωνία καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὴν κατανοοῦμε, ἀποκλείοντας τὴν ἐξέταση τῆς ὁργάνωσης τῆς παραγωγῆς καὶ

τῆς ἀγορᾶς, τῆς προσφορᾶς ἐργασίας καὶ τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

"Ο Gilsenan, ἐξετάζοντας τὴν περίπτωση τοῦ Λιβάνου, καταλήγει στό συμπέρασμα, ὅπως καὶ ὁ Li Causi²⁴ γιὰ τὴν Ἰταλία, ὅτι οἱ σχέσεις πατρωνίας εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῶν τοπικῶν ἰδεολογιῶν καὶ πρέπει νά ἐγκαταλειφθοῦν σάν ἐργαλεῖο ἀνάλυσης. Ἐπίσης, ὑποστηρίζει πῶς, ὅταν ἡ πατρωνία χρησιμοποιεῖται σάν στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀνάλυση ὁλοκληρῶν συστημάτων, τότε ἡ φυσικὴ κατάληξη εἶναι ἡ ἀποδοχή, ὅπως τονίζουν καὶ οἱ λειτουργικοί, τῆς ἐννοίας τῆς συναίνεσης, σάν ἀναγκαῖα προϋπόθεσης γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ συστήματος, καὶ αὐτὸ ἐμπόδιζε σημαντικά τὴ βαθύτερη ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν δομῶν. "Ἡ θεώρηση τῶν δυαδικῶν δεσμῶν θεωρεῖ τὴν κοινωνία σάν ἕνα τεμαχισμένο σύστημα γεμάτο ἀπὸ «κενὰ» πού πληροῦνται ἀπὸ μεσσίες καὶ πελάτες καὶ πού ὁδηγοῦν τελικά στὴν ὁλοκλήρωση. "Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἀποψη εἶναι τελεολογική. "Ὅπως τονίζει καὶ πάλι ὁ Gilsenan,

«εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νά δεῖξει κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κενοῦ παρά μόνον ἀν' αὐτὸ ἔχει πληρωθεῖ. Οἱ μεσίες γεννιοῦνται λοιπὸν ἀπὸ ὑποτασισιοποιημένα κενὰ» (refilled gaps). Εἶναι σαφές ὅμως ὅτι οἱ μεσίες δημιουργοῦνται ἀπὸ τίς μεταβολές τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ συστήματος. Σ' ἕνα πρότυπο, ὠστόσο, κοινωνικῆς στρωμάτωσης, ἀν' ἕνα στρώμα Β ὑπερῶς ἀνάμεσα στό Α καὶ στό Γ, τότε μεταλαβεί μεταξύ τῶν δύο ἡ γεμίσει ἕνα κενόν».²⁵

Καμιά λειτουργικὴ ἀνάλυση δέν ἀμφισβητεῖ τὴ δῆθεν ἀνυπαρξία τῶν κοινωνικῶν τάξεων στὶς ἀναπτυσσόμενες κοινωνίες, καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς πελατείας ἐμφανίζεται σάν ἐναλλακτικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν σέ μεγάλο μέρος τοῦ Τρίτου Κόσμου σήμερα καὶ τῆς Νότιας Εὐρώπης. "Υποτίθεται ὅτι οἱ πελατεϊακοὶ δεσμοὶ ἐμπόδιζαν τὴν ταξικὴ κινητοποίηση καὶ ὑπῆρξαν ἡ τροχοπέδη τῆς ἀνάπτυξης. Τὰ ἐκλογικὰ κόμματα δέν εἶναι παρά ἐκλογικοὶ μηχανισμοὶ πού παύουν νά ὑπάρχουν στό διάστημα μεταξύ ἐκλογῶν. "Ετσι, ταξικά καὶ ὁμαδικὰ συμφέροντα ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ διαφορετικὰ κανάλια καὶ θεσμούς (ἐμπορικοὺς φορεῖς, ἐργατικὲς ἐνώσεις, τὸ στρατό κτλ.). Αὐτὸ ὅμως δέν σημαίνει οὔτε δείχνει πῶς τὰ ταξικά συμφέροντα λείπουν, ἀλλὰ μόνον πῶς ρυθμίζονται διαφορετικά. "Ο Huntington, γιὰ παράδειγμα, εἶδε πῶς στὴν «πραιτωριανὴ κοινωνία» ὑπάρχει μεγάλῃ συμμετοχὴ ἀλλὰ ἀδύνατη θεσμοποίηση, καὶ ἔτσι κάθε ὁμάδα πολιτῶν ἐνεργεῖ κατ' εὐθείαν πρὸς τὸ Κέντρο τῆς ἐξουσίας,²⁶ ἀντὶ νά

22. P. Flynn, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, τόμ. 12, 1974. Ν. Μουζέλης, *Τάξεις καὶ Πολιτικὴ Πελατεία, Κοινωνικὲς καὶ Πολιτικὲς Δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, Ἐξάντας 1977.

23. Ἐ.ά. Gilsenan, σελ. 179-80.

24. Gilsenan, Ἐ.ά., σελ. 180. Li Causi, «Anthropology and Ideology: The Case of Patronage in Mediterranean Societies», *Radical Science Journal*, τόμ. 1, 1975.

25. Gilsenan, Ἐ.ά., σελ. 181.

26. S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, London, Yale University Press, 1968.

υπάρχουν ενδιάμεσοι μηχανισμοί που νά μεσολαβούν.

Αυτές οι θεωρήσεις παραβλέπουν κι ένα άλλο σπουδαίο στοιχείο, το ρόλο δηλαδή του Κράτους στις αναπτυσσόμενες χώρες, ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Βραζιλία, το Μεξικό ή και η Έλλάδα, όπου για μεγάλα διαστήματα το Κράτος λειτουργήσε προς όφελος των συμφερόντων μιάς ιδιαίτερης τάξης. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, θεσμοί, όπως οι εργατικές ενώσεις, η Έκκλησία κτλ., συχνά λειτουργήσαν σάν μηχανισμοί ενσωμάτωσης και έλέγχου των μαζών και έτσι μπορούν καλύτερα νά γίνουν κατανοητοί σάν μέρη του ίδιου του Κράτους παρά σάν αυτόνομοι οργανισμοί.

Τά παραπάνω λοιπόν δείχνουν πώς η έννοια της πολιτικής πελατείας, όπως χρησιμοποιήθηκε μέχρι εδώ, παραβλέποντας τήν ταξική ανάλυση, μπορεί μόνο νά περιγράφει ένα είδος σχέσεων—τις προσωποπαγείς—πού εμφανίζονται σε μικρές κοινότητες. 'Ο Powell υποστήριζε πώς η έννοια μπορεί νά εξηγήσει σχέσεις και πολιτική συμπεριφορά φορέων χαμηλής θέσης, όπως οι αγρότες. 'Πειδεί όμως και οι αγρότες δέν υπάρχουν σέ απομόνωση από τό κοινωνικό σύνολο και δέν όρίζονται σάν αγρότες παρά σέ σχέση με τήν πόλη ή μέ άλλους φορείς και επειδή είναι δύσκολο νά διευρύνει κανείς τήν έννοια στο μακρο-επίπεδο, η έννοια δέν είναι πολύ χρήσιμη όργαλειό γιά τήν εξήγηση τής πολιτικής, ιδιαίτερα στο έθνικό επίπεδο. 'Ας δούμε τώρα τή μαρξιστική πλευρά.

2. πολιτική πελατεία και νεο-μαρξισμός

'Ελάχιστες έργασίες υπάρχουν στή νεο-μαρξιστική φιλολογία πού νά αναλύουν άμεσα τήν πολιτική πελατεία. 'Ο νεο-μαρξισμός εξετάζει ολόκληρο τό κοινωνικό σύστημα και ιδιαίτερα τίς επιπτώσεις τής οικονομίας στο σύνολο των «κοινωνικών σχηματισμών». 'Ετσι, ασχολείται γενικά μέ τό θέμα τής ανάπτυξης και τής κοινωνικής αλλαγής και μέ τίς σχέσεις ανάμεσα στίς αναπτυσσόμενες χώρες και στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. 'Εδώ, θ' ασχοληθούμε ιδιαίτερα μέ τή θεωρία τής «εξάρτησης» και μ' εκείνη των «τρόπων παραγωγής» καθώς και μέ τό τί συνεπάγονται γιά τήν ανάλυση τής πολιτικής πελατείας. Παρ' όλο πού η δεύτερη θεώρηση αναπτύχθηκε κυρίως από άνθρωπολόγους και τείνει νά περιορίζεται σέ προκαπιταλιστικές κοινότητες, έχουν γίνει προσπάθειες νά συνδεθεί μέ τή θεωρία τής εξάρτησης, τόσο γιά τήν εξέταση των σχέσεων ανάμεσα σέ διάφορους τρόπους παραγωγής στο τοπικό επίπεδο όσο και γιά τήν επέκταση τής ανάλυσης στίς σχέσεις μέ έθνικούς θεσμούς και μέ τίς εξωτερικές διαρθρώσεις. Οι κοινωνικές τάξεις και γενικότερα οι συλλογικοί φορείς δράσης

βρίσκονται στο κέντρο τής νεο-μαρξιστικής ανάλυσης, και αυτό άποτελεί και μία από τίς βασικές διαφορές μέ τίς νεο-εξελικτικές θεωρίες.

'Η θεωρία τής υπανάπτυξης τονίζει ότι τό χάσμα ανάμεσα στίς πλούσιες και τίς φτωχές χώρες εύρύνεται αντί νά μειώνεται και ότι όσο περισσότερο οι φτωχές χώρες ενσωματώνονται στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, τόσο περισσότερα προβλήματα δημιουργούνται. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή τή θεωρία, οι υπανάπτυκτες σήμερα χώρες ενσωματώθηκαν στο παγκόσμιο σύστημα σάν δορυφόροι των αναπτυγμένων, ισχυρών μητροπόλεων γιά νά παράγουν πρώτες ύλες, και τό πλεόνασμά τους μεταφέρεται συστηματικά στίς αναπτυγμένες χώρες. 'Η ανάπτυξη (ή υπανάπτυξη) αυτών των χωρών είναι διαφορετική από εκείνη των δυτικών οικονομιών και σχεδόν καθόλου ίκανοποιητική γιά τήν πλειονότητα του πληθυσμού τους, ενώ τά έσωτερικά και έξωτερικά τους προβλήματα (μαζική άνεργια, υποασχολήση, πνία, εξάρτηση) συνεχώς επιδεινώνονται.

Αυτά τά προβλήματα, σύμφωνα μέ τούς νεο-μαρξιστές, είναι άποτέλεσμα τής εκμετάλλευσης τόσο στίς διεθνείς όσο και στίς έσωτερικές δομές. 'Εμπόδιο στήν ανάπτυξη δέν είναι οι διαφορετικές άξίες, όπως υποστηρίζουν οι δομολειτουργικοί, αλλά όρισμένες κοινωνικές τάξεις των οποίων τά συμφέροντα δέν επιτρέπουν τήν άποτελεσματική χρήση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και των πόρων. 'Η ανάπτυξη και η υπανάπτυξη λοιπόν αναλύονται από τούς νεο-μαρξιστές σάν στρατηγικές και εναλλακτικές λύσεις διάφορων ομάδων, πού λειτουργούν μέσα σ' ένα δομικά καθορισμένο πλαίσιο γιά τή διατήρηση των συμφερόντων τους.

Θεωρία τής «εξάρτησης»

'Ο Gunder Frank ήταν ένας από τούς πρώτους πού ανάλυσαν τήν υπανάπτυξη. 'Η θεωρία του εκφράζεται σάν μία κριτική των «ιδεατών τύπων» πού είδαμε νωρίτερα. 'Υποστηρίζει πώς ό δρος «παράδοση» και «παραδοσιακό» άφορά σέ διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές δομές άνάλογα άν αναφέρεται στήν προκαπιταλιστική Εύρώπη άφ' ενός ή στο σημερινό Τρίτο Κόσμο άφ' έτέρου. 'Η δομή των συγχρόνων υπαναπτύκτων κρατών δέν είναι η μορφή τήν όποια άποκτά μία «παραδοσιακή» κοινότητα, όταν έρχεται σ' έπαφή μέ τίς αναπτυγμένες κοινωνίες, ούτε ένα από τά πρώτα στάδια στή «μετάβαση» προς τήν εκβιομηχάνιση που τότε εκσυγχρονισό. Πρόκειται μάλλον γιά τό άποτέλεσμα τής εισόδου τής στήν παγκόσμια οικονομία σάν περιφερειακής περιοχής γιά τήν παραγωγή πρώτων ύλών. 'Η, όπως λέει ό Frank γιά τή Χιλή, «'Υπανάπτυξη... είναι τό άπαραίτοτο παράγωγο

τεσσάρων αἰῶνων καπιταλισμοῦ».²⁷ Ἐπίσης, οἱ ἐξωτερικοὶ παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τὴν ἀνάπτυξη σήμερα εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού ἐπηρεάζουν τὸν πρῶτο ἐκσυγχρονισμό (modernisation). Ὁ Frank, ἐξετάζοντας τὴν ἱστορία τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς ἐξάρτησης, θεωρεῖ τὴν πρωτόγονη συσσώρευση κεφαλαίου στρατηγικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καί, ὅπως ὁ Baran πρὶν ἀπὸ αὐτόν, τονίζει τὴ σχέση «ἀπομύζησης/ἰδιοποίησης» (expropriation/appropriation) μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ μητρόπολις (ἡ τὸ κέντρο) σφετερίζεται τὸ πλεόνασμα (ἡ ὑπερπροϊόν) πού παράγεται στὴν περιφερειακὴ χώρα καί τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ δική της παραπέρα ἀνάπτυξη.²⁸ Ἔτσι, ὁ Frank καταλήγει ἀκριβὸς στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα ἀπὸ τοὺς νεο-εξελεγκτικούς, ὅτι δηλαδή τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ ἀναπτυσσόμενο κέντρο καὶ τὴν ὑπανάπτυκτη περιφέρεια εὐρύνεται, ἀφοῦ ἡ περιφέρεια δὲν ἰδιοποιεῖται τὸ πλεόνασμά της καί δὲν ἐξελισσεται ἐξ αἰτίας τῆς δράσης τῆς μητρόπολης. Αὐτὴ ἡ ἐλλειψὴ ἰσοροπίας, σύμφωνα μὲ τὸν Frank, ἐκφράζεται μὲ τὴ «μονοπωλιστικὴ σχέση» μεταξὺ μητρόπολης καί δορυφόρου ὡς πρὸς τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου στὴν μητρόπολη.

Ἐπίσης, γιὰ τὴν ἀπομύζηση πλεονάσματος ἀπὸ τὴν μητρόπολη, ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία κοινωνικῆς ομάδας μέσα στὴν περιφέρεια πού θά ἐξυπηρετεῖ αὐτόν τὸ σκοπὸ. Αὐτόν τὸ ρόλο παίζουν οἱ ἡγετικές ομάδες στὸν Τρίτο Κόσμο ἢ ἡ κυρίαρχη τάξη, πού παραμένει ἡ ἴδια ἀσχετα ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, εἴτε αὐτὴ εἶναι φεουδαλική, ἀποικιακὴ ἢ δημοκρατικὴ. Ἔτσι, γράφει εἰδικὰ γιὰ τὴ Χιλή:

«Ἡ ἐξουσία ὑπῆρξε πάντα στὰ χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἦταν καί εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐμπορικὴ καί ἰδιοποιεῖται τὸ οἰκονομικὸ πλεόνασμα ἀπ' ὅλους τοὺς σημαντικούς τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἐξουσία στὴ Χιλή ποτὲ δὲν βασίστηκε ἄμεσα καί πρωταρχικά στὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς μὲσω τῆς μονοπωλιακῆς ἰδιοκτησίας ἢ τοῦ ἐλέγχου τῆς γῆς. Οἱ διαρθρώσεις μὲ ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας συντελέσαν πολὺ στὴν ἰδιοποίηση ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη τοῦ οἰκονομικοῦ πλεονάσματος καί τοῦ ἐλέγχου τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Τὸ χιλιανὸ Κράτος καί οἱ θεσμοὶ του, δημοκρατικοὶ ἢ ἄλλοι, ὑπῆρξαν πάντα ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος τόσο στὸ τοπικὸ ὅσο καί στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο, καθὼς καί ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐθνικὴ ἀστικὴ τάξη καί τὸ ἔθνος-κράτος ὑπῆρξαν στὸ παρελθὸν καί ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τώρα ἀκόμη περισσότερο ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ διεθνoῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος καί βασικὰ δορυφόροι του ἢ, μ' ἄλλα λόγια, ὑπανάπτυκτα. Ἔτσι καί ἡ ἀστικὴ τάξη καί τὸ κράτος ἐξαρτήθηκαν καί ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ διεθνὴ καπιταλιστικὴν μητρόπολη καί εἶναι ὄργανά της γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς περιφέρειας.»²⁹

Στὴν ἐξέταση τῶν λειτουργικῶν ἀναλύσεων εἶδαμε ὅτι οἱ κοινωνικὲς τάξεις ὑποβιβάζονται σὲ ἀπλὴ ἀπαρίθμηση ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἐδῶ ὁρισμένοι μαρξιστές, ὅπως ὁ Frank, συχνὰ ὑπερτονίζουν τὶς συνειδητές ἐνέργειες τῶν τάξεων, ιδιαίτερα ὅταν ἀναφέρονται στὶς κυρίαρχες τάξεις. Ἡ ἐξέταση τοῦ Frank ἔχει καί ἄλλα ἀρνητικὰ σημεῖα. Ὁ καπιταλισμὸς γι' αὐτόν εἶναι ἐκεῖνο τὸ σύστημα παραγωγῆς, στὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται κέρδος σὲ ὄφελος ἄλλου φορέα, διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν ἑαυτοῦ παραγωγό. Ἔτσι, συμμετοχὴ στὴ διεθνή ἀγορὰ σημαίνει καί διείσδυση καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴν περιφέρεια. Ἀκόμη, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὑπανάπτυξης καί ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ Τρίτου Κόσμου δὲν συμβαίνει σὲ κάποια εἰδικὴ ἱστορικὴ στιγμή (ὅπως ὑποστήριξε ὁ Lenin), ἀλλὰ εἶναι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς δυναμικῆς τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. «Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καί ὑπανάπτυξη εἶναι ἀντιθέτες ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος.»³⁰ Οἱ ἴδιοι δηλαδή μηχανισμοὶ πού προκαλοῦν τὴν ὑπανάπτυξη στὴν περιφέρεια εἶναι ἀναγκαῖοι γιὰ τὴ συσσώρευση κεφαλαίων στὸ κέντρο. Ὡστόσο, χαρακτηρίζοντας καπιταλιστικὸ ὁλόκληρο τὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ἀπὸ τότε πού ἐμφανίσθηκαν διεθνεῖς ἐμπορικὲς σχέσεις, ὁ Frank ἀγνοεῖ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ χώρες καί σὲ ἱστορικὲς περιόδους, καί καταλήγει στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀπὸ κείνο πού ἦταν πρωταρχικός σκοπὸς τῆς θεωρίας του. Ἡ συνέπεια ἀναφορικά μὲ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι ὅτι, σὲ κάθε περιφερειακὴ χώρα, ἡ μικρὴ ομάδα, πού ἰδιοποιεῖται τὸ πλεόνασμα εἴτε σάν πράκτορας τῆς μητρόπολης εἴτε γιὰ νὰ πωλήσει στὴν μητρόπολη, εἶναι δεμένη μὲ τὸν καπιταλιστικὸ κόσμον μὲσω αὐτῆς τῆς ἐξωτερικῆς σχέσης. Ἡ ἀστικὴ τάξη παρουσιάζεται λοιπὸν σάν παντοδύναμη καί προσπαθεῖ νὰ διατηρήσει τὰ συμφέροντά της μὲ πολιτικὴ δράση. Ὅποιαδήποτε ἄλλη σχέση, πού δὲν ἐκφράζεται μὲ ἄμεση ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ ταξικὲς τοποθετήσεις καί στρατηγικὲς, παραμερίζεται. Ἡ διατήρηση τῆς ἡγεμονίας τῆς τάξης ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού πρωτοδημιουργήθηκε παρά ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ μετασχηματισμὸ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Frank ἀποδείχθηκαν ἐμπειρικὰ ἀνακριβῆ, ἀφοῦ τὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὶς ἀναπτυσσόμενες χώρες αὐξάνει ταχύτερα τώρα εἰς βάρος τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα σ' αὐτές καί τὸν ὑπανάπτυκτο κόσμον. Μεγάλον μέρος τοῦ Τρίτου Κόσμου μετέχει στὴν ἰδιοποίησιν τοῦ ὑπερπροϊόντος. Ἡ διατήρηση τοῦ πρωταρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἰσχύει ἴσως γιὰ ὀρισμένες χώρες, ἀλλὰ ὑπάρχουν καί τὰ παραδείγματα βιομηχανίων ἔντασης ἐργασίας πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ σὲ χώρες, ὅπως οἱ Φιλιππίνες ἢ

27. A.G. Frank, *Development and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press, 1967, σελ. 3.

28. P. Baran, *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press, 1957.

29. Frank, τὸ ἴδιο, σελ. 116.

30. Frank, τὸ ἴδιο, σελ. 9.

ή Σγγαπούρη, για την παραγωγή αγαθών που εξάγονται κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες. Κράτη, όπως η Βραζιλία, απ' έτερου πέρασαν στο στάδιο της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας.

Σοβαρή άδυναμία της θεώρησης του Frank, όπως υποστηρίζουν οι Laclau³¹ και Brenner,³² είναι ότι δεν αναφέρεται στη σύνδεση των τάσεων με τους τρόπους παραγωγής. 'Ο Laclau κατηγορεί τον Frank ότι συγχέει την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με τη συμμετοχή στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Laclau, οι έννοιες δεν πρέπει να συγχέονται, γιατί το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα περιλαμβάνει έξ' όρισμού πολλούς τρόπους παραγωγής. 'Ο Laclau θεωρεί την ελεύθερη έργασία σαν τό καθοριστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού.³³ 'Ο Laclau επίσης άμφισβητεί τό μαρξιστικό χαρακτήρα του προτύπου του Frank. Τό λογικό αποτέλεσμα της θεώρησης του Frank είναι τελικά οι τάξεις να θεωρούνται φαινόμενα της άγοράς. Οι άπαιτήσεις της άγοράς λοιπόν και τό κέρδος καθορίζουν την ταξική δομή, και άπό δώ και ύστερα δεν υπάρχει άνάγκη να εξεταστεί ή ιστορική εξέλιξη των τάσεων. 'Η παρουσίαση αυτή των ταξικών σχέσεων είναι υπερβολικά μηχανική. Δεν αναφέρει καθόλου τό βαθμό στον όποιο ή οικονομική ανάπτυξη συνδέεται με ιστορικά ιδιαίτερες ταξικές δομές παραγωγής και ιδιοποίησης του πλεονάσματος, που κι αυτές προσδιορίζονται άπό παράγοντες που δεν έχουν άμεση σχέση με την άγορά. 'Η έμφαση στις σχέσεις έκμετάλλευσης άνάμεσα σε αναπτυσσόμενες και υπανάπτυκτες χώρες, ενώ χαρακτηρίζει γενικά τή φύση των σχέσεων, υποτιμά άλλα στοιχεία στις σχέσεις μεταξύ έθνών ή ομάδων, που ίσως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σχέσεις εξάρτησης (π.χ. συνεργασία). Στο τοπικό επίπεδο έξ' άλλω, όπως υποστηρίζει ό Long,³⁴ υπάρχουν διάφορες όριζόντιες συναλλαγές μεταξύ μιάς περιφέρειας και μιάς άλλης, που δύσκολα θ' αναλύονταν και θά έρμηνευόνταν με βάση τό πρότυπο του Frank. 'Η μηχανιστική παρουσίαση των τάσεων άποκλείει την πιθανότητα σε μερικές κοινωνίες οι πολιτικές διαστάσεις να μίν αντικατοπτρίζουν άμεσα ταξικές διαίρεσεις αλλά να έχουν σχέση μάλλον με θρησκευτικές ή εθνικές διαστάσεις, με κάστες, κτλ. Οι σχέσεις πατρωνίας εξαφανίζονται άπό την ανάλυση και οι πάτρωνες εξισώνονται με τους γαιοκτήμονες, ενώ οι πελάτες με τους άγρότες.

Κάπως έτσι είδε ό Gilsenan την περίπτωση στο

Λίβανο και ό Li Causi στην 'Ιταλία. 'Ωστόσο, μ' αυτό τόν τρόπο ή εξέταση των μεταβαλλομένων σχέσεων άνάμεσα σε πελατείες και ταξικές πολιτικές όργανώσεις κατά τή διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, άποκλείεται και μαζί της παραμελείται και ή μελέτη των συνθηκών που όδηγούν άπό την έμμεση στην άμεση σύνδεση πολιτικών δομών και ταξικής έκμετάλλευσης. Οι γενικήσεις του Frank έπίσης άποκρύπτουν την ύπαρξη προ-καπιταλιστικών σχέσεων. Σε πολλά μέρη του κόσμου, για παράδειγμα, υπάρχουν άκόμη φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής. Πολλές έμπειρικές μελέτες στη Λατινική 'Αμερική δείχνουν ότι και ό καπιταλιστικός και οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής συχνά συνυπάρχουν, και έτσι οι ίδιοι άγρότες συμμετέχουν σε ποιοτικά διαφορετικές σχέσεις παραγωγής. 'Ο Long, έπικρίνοντας την ανάλυση του Frank, γράφει ότι ή θεωρία της δομικής εξάρτησης δεν είναι ικανοποιητική άκόμη και με την τελειοποιημένη μορφή της, όπως αυτή έχει έφαρμοστεί άπό τόν Cotler.³⁵ 'Ο Cotler, στή μελέτη του των σχέσεων κυριαρχίας στο Περού (κυρίως στο σύστημα hacienda), άρχίζει χρησιμοποιώντας την έννοια της δορυφοροποίησης του Frank και τονίζει τόν «πλουραλισμό», μιά δομή δηλαδή όπου τρόποι κυριαρχίας έκτός άπό αυτούς που δημιουργεί τό πολιτικό σύστημα παραμένουν κεντρικοί. Παρ' όλο που εξακολουθεί να βλέπει τις σχέσεις σαν κάθεται, υποστηρίζει ότι υπάρχουν διάφοροι τύποι άγροτικών κοινωνικών συστημάτων (παραδοσιακές haciendas, έκσυγχρονισμένες, ινδιάνικες άγροτικές κοινότητες, μικρές ιδιοκτησίες), που όμως είναι άλληλοσυνδεδεμένα στο περιφερειακό επίπεδο καθώς και στο γενικότερο δίκτυο κυριαρχίας στο έθνικό επίπεδο. 'Υπάρχουν δύο τρόποι για την ανάλυση της κυριαρχίας στο Περού. 'Όπου υπάρχει άργη οικονομική άλλαγή, όπως στα όρεινά, οι σχέσεις κυριαρχίας είναι τυπικά «παραδοσιακές». 'Όπου υπάρχει χαμηλή πολεοποίηση (urbanisation), χαμηλή κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση, πρωτόγονη τεχνολογία και χαμηλή παραγωγικότητα, άπουσία έπικοινωνίας και ύψηλός άναλφαβητισμός, οι 'Ινδιάνοι άγρότες της περιοχής έχουν λίγες έναλλακτικές λύσεις και είναι έπομένως άναγκασμένοι να υπόκύπτουν σε προστάτες που έλέγχουν σημαντικούς πόρους της περιοχής (ή και έκπαίδευση). Με αυτό τόν τρόπο συνδέονται και με τό έξωτερικό. Οι άγρότες, άπό την άλλη πλευρά, συχνά προσφέρουν έργασία και άλλες υπηρεσίες στους πάτρωνες που συνήθως είναι μιγάδες και γαιοκτήμονες («mestizos» και «hacendados»). 'Η σταθερότητα τό συστή-

31. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London, NLB, 1977.

32. R. Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», *New Left Review*, 104.

33. Laclau, *σελ.* 30.

34. N. Long, «Structural Dependency. Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» στο I. Oxaal κτλ., *Beyond the Sociology of Development*, London, Routledge, 1975.

35. J. Cotler, «Traditional Haciendas and Communities in a Context of Political Mobilisation in Peru» στο R. Stavenhagen (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*, N.Y., Anchor Books, 1970. 'Επίσης, «The Mechanisms of Internal Domination and Social Change in Peru», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. III, άρ. 12.

ματος, κατά τόν Cotler, διατηρείται εξ αιτίας της ύπαρξης ενός ολόκληρου συστήματος «νομών» σύμφωνα με τις οποίες οι αγρότες θεωρούν τόν «mezizo» σάν τήν πιο ισχυρή πηγή παροχής ωφέλημάτων. Οι αγρότες έτσι συναγωνίζονται γιά τήν προστασία πού προσφέρουν οι πάτρωνες αντί νά οργανώνονται ορίζοντάς σάν ομάδα. Ή αλλαγή σέ τέτοιες περιπτώσεις καί τό εναλλακτικό πρότυπο, σύμφωνα μέ τόν Cotler, προέρχεται από τόν κρατικό παρεμβατισμό γιά τή δημιουργία εναλλακτικών λύσεων, τήν ανάπτυξη επικοινωνιών, τήν κατήργηση κρατικών θεσμών πού εξυπηρετούν αποκλειστικά ή σέ μεγάλο μέρος τούς mestizos καί hacendados. Τό μονοπώλιο υλικών καί κοινωνικών πόρων καταστρέφεται καί διάφορες κυρίαρχες ομάδες εμφανίζονται σέ διαφορετικούς τομείς δράσης (άγορές, κυβέρνηση, κτλ.).

Ή έρευνα, σύμφωνα μέ αυτό τό πρότυπο, έδειξε ότι σέ ειδικές περιοχές τού Περού υπάρχουν διάφορες μορφές εξάρτησης σάν άποτέλεσμα τής γεωργικής μεταρρύθμισης πού έπέβαλε τό Κράτος καί τής υποχρέωσης τών Ινδιάνων καί τών μικροκαλλιεργητών νά εξάγουν τά προϊόντα τους καί νά πωλούν τήν εργασία τους στίς αστικές άγορές, πού ελέγχονται από ισχυρότερους έμπορικούς καί βιομηχανικούς φορείς. Μιά άλλη αίτια γι' αυτό είναι ή εξάρτηση τών αγροτών από κυβερνητικούς καί άλλους οργανισμούς γιά τήν απόκτηση κεφαλαίων καί τεχνικών γνώσεων. Οι μελέτες έδειξαν πώς έμποροι, τεχνικοί, επιχειρηματίες καί πολιτικοί μεσολαβητές έχουν συχνά αντικαταστήσει τούς γαιοκτήμονες καί μεγαλοιδιοκτήτες (hacendados).

Ο Cotler αναγνωρίζει τή συνύπαρξη διαφορετικών μονάδων καί υπογραμμίζει έμμεσα τήν ανάγκη νά ξεχαστούν οι διαθρώσεις ανάμεσα σέ μη καπιταλιστικές καί τόν καπιταλιστικό τρόπον παραγωγής. Έντοπίζει όμως τήν άνάλυση στίς κάθετες σχέσεις καί δέν έρευνά τις ορίζοντες τόσο μέσα σ' ένα καί μόνο τρόπο παραγωγής όσο καί άνάμεσα σέ διάφορους τρόπους. (Οι εργάτες, π.χ., στίς παραδοσιακές haciendas συνάπτουν σχέσεις άνάμεσά τους καθώς καί μέ άλλες όχι μόνιμα διαμενώσους αγροτικές οικογένειες γιά οικονομικούς, κοινωνικούς ή καί θρησκευτικούς λόγους.) Τό πρότυπο πού τονίζει τήν εξάρτηση τού δορυφόρου από τή μητρόπολη μπορεί νά είναι χρήσιμο σέ όρισμένες περιπτώσεις, αλλά είναι ακατάλληλο γιά μελέτες πού περιορίζονται στό τοπικό επίπεδο καί πού ασχολούνται μέ ειδικούς τύπους προσωπικών σχέσεων. Έπίσης, είναι ακατάλληλο γιά περιπτώσεις όπου υπάρχουν άμεσες συνδέσεις μέ τά έθνικά κέντρα.

Σύμφωνα μέ τόν Long, πρόσφατες μελέτες έδειξαν ότι τά όρεινά τού Περού συμμετέχουν σέ ολόκληρη σειρά οικονομικών καί κοινωνικών συναλλαγών απ' ευθείας μέ τήν πρωτεύουσα, Λίμα, καί έχουν ελάχιστη έπαφή μέ τοπικά έπαρχιακά κέντρα.

Γιά νά εξηγηθεί αυτό, υποστηρίζει ό Long, πρέπει νά ληφθούν υπ' όψη παράγοντες, όπως ή εξέλιξη τών επικοινωνιών μεταξύ πρωτεύουσας καί ένδοχώρας, ή θέση όρισμένων άγορών, ό ρυθμός καί τό είδος τής μεταναστευτικής έργατών από τά χωριά στά μεταλλεία καί στίς παράλιες πόλεις, καθώς καί ή εξέλιξη όρισμένων κοινωνικών οργανώσεων, π.χ. ομίλων πού περιοδεύουν, πολιτικών οργανώσεων, ψυχαγωγικών συλλόγων, πού αποτελούν τά μέσα μέ τά όποια διατηρούνται οι στενές σχέσεις μέ τήν πρωτεύουσα.³⁶

Αυτή ή άμεση σχέση μητρόπολης-δορυφόρου συνεπάγεται ότι αλλαγές στήν ανάπτυξη τών δορυφόρων εξαρτώνται από δυνάμεις τής μητρόπολης. Παρ' όλο πού αυτό είναι γενικά σωστό, γιά τό πρώτο στάδιο, άργότερα οι ίδιοι οι δορυφόροι παίζουν καθοριστικό ρόλο στήν κατανόη έθνικών καί τοπικών πόρων. Συχνά, γιά παράδειγμα, κόμματα καί ομάδες πίεσης έπιτυγχάνουν εύνοική μεταχείριση γιά τις περιοχές τής προέλευσής τους. Τό πρότυπο τού Frank λοιπόν κατευθύνει τήν άνάλυση μακριά από παρόμοια θέματα. Όποιαδήποτε ήγετική ομάδα σέ όποιοδήποτε δορυφόρο άποκτήσά μητροπολιτικό ρόλο σέ σχέση μέ τούς όπαδούς της, καί τό σχήμα έτσι παρουσιάζεται εξαιρετικά στατικό καί ύποτιμάται ό ρόλος τών έσωτερικών παραγόντων στήν προώθηση τής οικονομικής καί κοινωνικής άλλαγής ή στή διατήρηση τής άνισότητας άνάμεσα σέ διάφορους οικονομικούς καί κοινωνικούς τομείς. Τό ίδιο ισχύει καί γιά τήν άνάλυση τού Cotler πού τονίζει τούς έξωγενείς παράγοντες άλλαγής (νέες ευκαιρίες άπασχόλησης, δημιουργία έθνικών κομμάτων, αλλαγές στίς σχέσεις μεταξύ έθνικών καί τοπικών ήγετικών ομάδων). Όστόσο, οι αλλαγές δέν εξηγούν τή διαφορετική άνάπτυξη άνάμεσα σέ διάφορες μονάδες. Γιά νά εξηγηθεί αυτό, χρειάζεται λεπτομερής μελέτη τών έσωτερικών διαφορών τού συστήματος hacienda καί τών σχέσεων άνάμεσα στίς διάφορες ομάδες πού λειτουργούν μέσα στή μονάδα (αγρότες-ένοικιαστές καί hacendados).

Οι παραπάνω έπικρίσεις βέβαια δέν σημαίνουν πώς ή μελέτη τής δομικής εξάρτησης δέν είναι χρήσιμη. Αντίθετα, δείχνει τή διαδικασία οικονομικής άνάπτυξης καί κοινωνικής άλλαγής στόν Τρίτο Κόσμο υπογραμμίζοντας ότι ή πορεία αυτή είναι διαφορετική καί όχι παράλληλη μ' εκείνη τής Δύσης.

Τρόπος παραγωγής

Ή άνάλυση τών τρόπων παραγωγής στόν Τρίτο Κόσμο ασχολήθηκε πρόσφατα μέ τούς τρόπους μέ τούς όποιους ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαθρώνεται καί τελικά καταλήγει νά έλέγχει τούς

36. Long, τό ίδιο, σελ. 264.

παραδοσιακούς μη-καπιταλιστικούς τρόπους. Σχετικά με την ανάπτυξη της υπανάπτυξης, προσπαθεί να εξηγήσει πώς και γιατί όριζόμενες μη καπιταλιστικές μορφές παραγωγής παραμένουν παρά την ενσωμάτωσή τους σε σύγχρονα συστήματα εμπορευματοποίησης και αγοράς. Κύριο θεωρητικό έδω, εκτός από τον Althusser με τον οποίο δεν θ' ασχοληθούμε εδώ, είναι οι Γάλλοι οικονομικοί άνθρωπολόγοι, όπως ο Meillassoux, που επηρεάστηκαν από τον Althusser. Ο Meillassoux βλέπει τους κοινωνικούς σχηματισμούς σαν συνδυασμούς διαφόρων τρόπων παραγωγής, από τους οποίους ένας είναι κυριαρχικός.³⁷

Αντίθετα από τον Frank, αυτοί που ακολουθούν την ανάλυση με βάση τον τρόπο παραγωγής τονίζουν την παραγωγή και όχι την κυκλοφορία, καθώς και τον κοινωνικό έλεγχο που εξασφαλίζει τη διατήρηση των μέσων φυσιολογικής αναπαραγωγής της ζωής του ανθρώπου/παραγωγού αντί για τον έλεγχο των μέσων παραγωγής. Στην Αφρική, κατά τον Meillassoux,

«όχι μόνο η αναπαραγωγή της επιβίωσης αλλά και η αναπαραγωγή της μονάδας, βιολογική και δομική, εξασφαλίζεται με τον έλεγχο των γυναικών που θεωρούνται ο φυσιολογικός φορέας αναπαραγωγής του παραγωγού... Ο έλεγχος των γυναικών και της συζυγικής πολιτικής δημιουργεί νέο πρότυπο κυκλοφορίας άναμεσα στις κοινωνίες και όχι μόνο στο εσωτερικό κάθε μίας τους. Πολλά "άσχετα" φαινόμενα στο λεγόμενο σύστημα "ανάταλλων" αυτών των κοινωνιών μπορούν να εξηγηθούν, όταν η ανάλυση γίνει μ' αυτόν τον τρόπο, όπως π.χ. οι έννοιες του δώρου, της άξιας, της αμοιβαιότητας και της προίκας, καθώς και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αγαθών και πλούτου, που είναι ποιοτικά διαφορετικά από τα "πρωινά" ή το "κεφάλαιο".»³⁸

Για τον Meillassoux, ένα οικονομικό σύστημα έχει μία έγγενη σκοπιμότητα που είναι απαραίτητο να εξεταστεί αν θέλουμε να κρίνουμε κατά πόσο αυτό μπορεί να μεταβληθεί. Μιλώντας για τις αγροτικές κοινωνικούς σχηματισμούς, γράφει:

«οι αγροτικοί αυτοσυντηρήσιμοι σχηματισμοί βασίζονται λιγότερο στον έλεγχο των μέσων υλικής παραγωγής και περισσότερο στα μέσα ανθρώπινες αναπαραγωγής, την επιβίωση δηλαδή και τις γυναικες. Ο σκοπός τους είναι η αναπαραγωγή της ζωής σαν προϋπόθεση για την παραγωγή... Άλλαγή προς υλικούς παραγωγικούς σκοπούς ή μετατόπιση δηλαδή από μία κατάσταση όπου η παραγωγή προορίζεται για την αυτοσυντήρηση και τη διαπίσνη των παραγωγών προς μία κοινωνία όπου η παραγωγή προορίζεται για την εξωτερική αγορά, αναγκάζει επιφέρει ριζική αλλαγή αν όχι και την κοινωνική καταστροφή των κοινοτήτων... Οι απόπειρες επιβολής παραγωγικών και εμπορικών θεσμών, όπως συνεταιρισμών ή κοινοτήτων συγγενών ή χωριών, αποτυγχάνουν ή μεταβάλλουν τις κοινωνίες σε ένδεχόμενα συστήματα τάρσεων.»³⁹

Ο Meillassoux επίσης υποστηρίζει ότι οι καπιταλιστές, γνωρίζοντας τη δυνατότητα αυτής της αντίφασης, δρουν ενσυνείδητα να να διατηρήσουν την άρχική δομή. Οι αγροτικές αυτοσυντηρούμενες κοινωνίες εκπληρούν λειτουργίες που ο καπιταλισμός προτιμά να μην αναλαμβάνει στις υπανάπτυκτες χώρες, όπως π.χ. η κοινωνική ασφάλιση. Ο Meillassoux αναφέρει περιπτώσεις στην Αφρική και υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός είναι αναγκασμένος να πωλεί την εργατική του δύναμη για να πληρώσει τους φόρους και να κερδίσει λίγα χρήματα. Έφ' όσον το καπιταλιστικό σύστημα δεν χορηγεί ικανοποιητική κοινωνική ασφάλιση (συντάξεις γήρατος, επιδόματα άσθενείας και ανεργίας κ.ά.), οι άνθρωποι πρέπει να βασιστούν σε εναλλακτική κοινωνικο-οικονομική οργάνωση για να καλύψουν τις βασικές αυτές ανάγκες. Συνεπώς, η διατήρηση των σχέσεων με το χωριό και την οικογένεια είναι απαραίτητη για τους εργαζόμενους. Απαραίτητη είναι επίσης και η διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής σαν του μόνου κατάλληλου να εξασφαλίζει την επιβίωση.

Δομολειτουργικοί κοινωνιολόγοι θά απέδιδαν έως παρόμοιες καταστάσεις σε ψυχολογικές ή καθαρά πολιτιστικές αιτίες, η άκομη στην ύπαρξη «διττής» οικονομίας. Η έννοια της «διττής» οικονομίας όμως αποκρύπτει την εκμετάλλευση που υφίστανται οι κοινωνίες που τώρα έχουν ενσωματωθεί σαν οργανικά συστατικά της καπιταλιστικής παραγωγής για να συντηρούν τους προσωρινά μη παραγωγικούς εργάτες του καπιταλιστικού τομέα και να τους χορηγούν τους απαραίτητους πόρους για την επιβίωσή τους. Έξ αιτίας αυτής της διαδικασίας απορρόφησης, συμπεραίνει ο Meillassoux, οι αγροτικές κοινωνίες, που διατηρούνται σαν αποθήμες φθηνής εργασίας, υπονομεύονται και ταυτόχρονα διατηρούνται σε κατάσταση διαρκούς κρίσης αντί να προχωρούν ομαλά προς τον καπιταλισμό.⁴⁰ Ο Meillassoux και άλλοι μαρξιστές ανθρωπολόγοι, όπως ο Godelier, ο Ray κτλ., τείνουν να περιορίζουν τις αναλύσεις τους σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες μόνο. Στις πιο αναπτυγμένες κοινωνίες όμως το πρόβλημα είναι περισσότερο πολυσύνθετο. Η μελέτη του Long⁴¹ με θέμα την οικονομική μεσοεισαία στο σύστημα hacienda και μικρής ιδιοκτησίας στο Περού υπογραμμίζει ακριβώς αυτόν τον πολυσύνθετο χαρακτήρα. Ο Long αναλύει το οικονομικό σύστημα hacienda σαν αυτό να αντιπροσωπεύει ένα συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων που βασίζεται σε διάφορους τρόπους παραγωγής και όπου ο τρόπος παραγωγής της hacienda μέσω των οικονομικών δεσμών συνδέει στενά τον ενοικιαστή-εργάτη (colono) με τον καπιταλιστή (hacendado) που εί-

37. C. Meillassoux, «From Reproduction to Production», *Economy and Society*, τόμ. 1, άρ. 1, άρ. 98.

38. Το ίδιο, σελ. 100.

39. Το ίδιο, σελ. 102.

40. Το ίδιο, σελ. 103.

41. Long, το ίδιο.

ναι ιδιοκτητής και πού τελικά έλέγχει επίσης τά μέσα παραγωγής. 'Ο colono, ώστόσο, γενικά συνδέεται μέ τόν hacendado όχι μόνο μέ οικονομικούς δεσμούς αλλά και μέ άλλου είδους σχέσεις, πού βασίζονται σέ πνευματικές συγγένειες καθώς και στή συμμετοχή του σάν μέλους σέ κοινές θρησκευτικές οργανώσεις. 'Ο Long τονίζει τήν ανάγκη λεπτομερούς ανάλυσης αυτών των σχέσεων και του τρόπου μέ τόν όποιο ένισχύονται και διατηρούνται οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. 'Ο πολυσύνθετος χαρακτήρας παρόμοιων σχέσεων αποκαλύπτεται μέ τήν εξέταση της συμμετοχής διαφόρων οικογενειών σέ διαφόρους τρόπους παραγωγής. 'Ετσι, τά μέλη μιάς αγροτικής οικογένειας πού είναι ιδιοκτήτες μικρού κομματιού γής μπορούν περιοδικά νά εργάζονται σέ κοντινές haciendas ή σέ έμπορικά άγροκτήματα ή, άν διαθέτουν τά μέσα, νά έννοικιάζουν ή νά καλλιεργούν γή πού άνήκει σέ γειτονική οικογένεια μέ δικαίωμα συμμετοχής στή συγκομιδή. 'Επί πλέον, ή ίδια οικογένεια μπορεί νά συνδέεται μέ τό μεταλλευτικό τομέα μέσω ενός από τά μέλη της ή ακόμη νά άσχολείται μέ τήν οίκοτεχνία γιά τήν παραγωγή διαφόρων αντικειμένων πού θά πουλήσει ή θά ανταλλάξει στήν τοπική αγορά. "Ετσι, ή ύπαρξη άλλων τρόπων παραγωγής (καπιταλιστικού και μη-καπιταλιστικού) επιτρέπει στήν άγροτική οικογένεια, πού λειτουργεί μέσα σ' ένα σύστημα, κατ' άρχήν, μικρής ιδιοκτησίας, νά έξασφαλίσει τά μέσα γιά τήν αύξηση του εισοδήματος ή τήν άπόκτηση προσθέτων πόρων γιά τήν κάλυψη δαπανών πού έχουν ή δέν έχουν σχέση μέ τήν παραγωγή. 'Απ' τήν άλλη μεριά, ό hacendado επίσης έπωφελεΐται από τήν κατάσταση μιά και ή διατήρηση της μικρής ιδιοκτησίας του έξασφαλίζει έποχιακούς άγροτικούς εργάτες, όταν τούς χρειάζεται.⁴² "Ετσι λοιπόν, ή άναπαγωγή των κοινωνικών σχέσεων πού χαρακτηρίζουν ένα τρόπο παραγωγής έξαρτάται από τή συνέχιση των σχέσεων πού καθορίζονται από άλλους τρόπους παραγωγής.

Τό πρότυπο του Frank τονίζει τούς τρόπους μέ τούς όποιους διάφορα άγροτικά συστήματα ένσωματώνονται σέ τοπικές και περιφερειακές δομές άγορής μέσω της κυριαρχικότητας της καπιταλιστικής οικονομίας. Δέν εξετάζει ώστόσο τίς σχέσεις πού ύπάρχουν άνάμεσα στούς διάφορους τρόπους παραγωγής είτε στό τοπικό είτε στό έθνικό επίπεδο. "Επίσης, παραμελεί άλλους τρόπους όριζοντίων σχέσεων τόσο μέσα σ' ένα τρόπο παραγωγής όσο και μεταξύ διαφόρων τρόπων παραγωγής. "Αντίθετα, ή εξέταση των τρόπων παραγωγής οδηγεί στήν άνάλυση των δισυνδέσεων μεταξύ παραγωγικών συστημάτων και τοπικών και έθνικών άγορών. 'Ο Long καταλήγει τονίζοντας τή σπουδαιότητα των άνθρωπολογικών μελετών πατρωνίας, έκθέτοντας

ταυτόχρονα και τά όριά τους όσον άφορά στήν ειδική σχέση μέ τήν ύπανάπτυξη. 'Η σπουδαιότητα τους έγκειται στό ότι έντοπίζουν τίς ομάδες και τά άτομα πού έχουν στρατηγική θέση στό σύστημα διαρθρώσεων μεταξύ τοπικών άγροτικών οικονομιών και της εύρύτερης περιφερειακής και έθνικής δομής. Οι μελέτες αυτές βοηθούν στήν κατανόηση των μηχανισμών ιδιοποίησης του οικονομικού πλεονάσματος και του βαθμού ένένδυσης αυτού του πλεονάσματος στήν τοπική παραγωγή. "Επίσης, περιγράφουν τά κοινωνικά χαρακτηριστικά των οικονομικών μεσιτών (π.χ. συγχωριανοί ή άπό τήν πόλη), τίς επαγγελματικές τους σχέσεις, τίς επαφές τους μέ τίς πόλεις, τόν πολιτικό τους ρόλο και τήν έξουσία τους, και εξετάζουν τά κυκλώματα των κοινωνικών σχέσεων πού τούς επιτρέπουν νά σταθεροποιούν τίς θέσεις τους. "Ο ίδιος ό Long και άλλοι έχουν δείξει πώς σχέσεις πού βασίζονται σέ συγγενικούς, φυλετικούς, θρησκευτικούς δεσμούς, «compadrazgo», ή σχέσεις πολιτικής πελατείας χρησιμοποιούνται γιά τήν έξασφάλιση ώφελημάτων.

"Όσο γιά τίς άδυναμίες της ανάλυσης μέ βάση τούς τρόπους παραγωγής, διαπιστώνουμε ότι, ενώ ή μέθοδος συμβάλλει στήν κατανόηση των όριζοντίων σχέσεων στό τοπικό επίπεδο και βοηθεί στήν περιγραφή της λειτουργίας τους γιά τή διατήρηση καθέτων σχέσεων (μεταξύ μητρόπολης και δορυφόρου), δέν αναλύει τίς δραστηριότητες και τή στρατηγική ίσχυρών μεσιτών (π.χ. hacendados): πώς δηλαδή οργανώνονται και σχετίζονται μέ άλλες ομάδες. "Αντίθετα, γι' αυτό χρειάζεται μιά προοπτική πού νά ένσωματώνει τούς κοινωνικούς φορείς δράσης. 'Ο Long μάς δίνει όρισμένες αρχικές προτάσεις έρευνας: τόν τρόπο δηλαδή μέ τόν όποιο δημιουργούνται και διατηρούνται οι σχέσεις μεταξύ μεσίτη και συστημάτων τοπικής παραγωγής και κατανόησης, όπως επίσης μεταξύ μεσίτη και έξωτερικού συστήματος, άφού ένας μεσίτης έξ όρισμού λειτουργεί και στόν τοπικό και στόν έξωτερικό χώρο.

Συμπερασματικά λοιπόν και περιληπτικά, μπορούμε νά πούμε ότι ανάλυσεις πού βασίζονται στό πρότυπο του Frank ή της δομικής έξάρτησης, παρ' όλη τήν όρθότητα της γενικής τους θέσης, τονίζουν μόνο τή διείσδυση της καπιταλιστικής οικονομίας στόν Τρίτο Κόσμο, ύποτιμούν τή συνύπαρξη διαφόρων παραγωγικών συστημάτων στό τοπικό, περιφερειακό και έθνικό επίπεδο και μαζί τήν προαρμοστικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τίς συνέπειές της. 'Η έμφαση πού δίνουν στήν κάθετη σχέση μητρόπολης-περιφέρειας επισκιάζει τούς όριζόντιους δεσμούς πού διατηρούν τή δομή έξάρτησης. 'Η έμφαση στόν ίμπεριαλισμό και στήν άποικιοκρατία, σάν τίς κυριότερες δυνάμεις άλλαγής, έπισκιάζει τούς έσωτερικούς κοινωνι-

42. Long. τό ίδιο, σελ. 271.

νικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που υπεισέρχονται, καθώς και τις συνέπειες που έχουν.

Η μέθοδος του τρόπου παραγωγής πάλι συμβάλει στην κατανόηση της πολυδομικής φύσης του Τρίτου Κόσμου και της διατήρησης των προκαταλιστικών τρόπων, έστω και αν δίνει μεγάλη σημασία στην υπόθεση ότι η δομή είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση όρισμένων σχέσεων. Έξηγει πώς διάφορες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής λειτουργούν για την ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάματός ακόμη και αν δεν δίνει μεγάλη προσοχή στην ειδική περίπτωση των μεσιτών και του τρόπου με τον οποίο αυτοί αποκτούν και διατηρούν την κυριαρχία τους.

Τελικά, χρειάζεται μία συνολική μέθοδος που να εξετάζει τόσο τις δομικές διαρθρώσεις όσο και τις ειδικές σχέσεις ατόμων και ομάδων, αν θέλουμε να καταλάβουμε πώς και γιατί οι σχέσεις πελατείας λειτουργούν στα πλαίσια της εξάρτησης.

ΜΕΡΟΣ Β

πολιτική πελατεία και ελληνική πολιτική

Η σύγχρονη Ελλάδα, αν και αποτελεί μέρος της Ευρώπης, διαφέρει από τις βιομηχανοποιημένες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τους ειδικούς, οι διαφορές αυτές δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο σαν αποτελέσματα της χαμηλής έκβιομηχάνισης αλλά βασίζονται σε διαφορές στην κοινωνική δομή. Η Ελλάδα, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη, εμφανίζεται σαν σύγχρονο έθνος τό 19ο αιώνα σαν αποτέλεσμα της άποσύνθεσης της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, χωρίς να έχει γνωρίσει φεουδαρχικό παρελθόν. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από επιστήμονες, όπως ο Μουζέλης.⁴³ Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ότι η έλλειψη φεουδαρχικού παρελθόντος μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για τη διαφορετική εξέλιξη της Ελλάδας από την Ευρώπη, ως προς τις σχέσεις πελατείας, ούτε ως προς τις άρνητικές διαισυνδύσεις μεταξύ καπιταλιστικού και μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Μία τέτοια θεωρία θα συνεπάγετο ότι χώρες με φεουδαρχικό παρελθόν θα ανέπτυξαν διαφορετικά συστήματα. Και όμως, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις της Λατινικής 'Αμερικής, της 'Ισπανίας και της 'Ιταλίας (με κάπως διαφορετική μορφή, ακόμη και της Γαλλίας), παρ'όλο το φεουδαρχικό παρελθόν, η πολιτική πελατεία και μαζί στοιχεία υπανάπτυξης είναι πολύ έντονα χαρακτηριστικά. Βέβαια, ο Μουζέλης φθάνει στο

συμπέρασμα αυτό γιατί συγκρίνει την Ελλάδα με τη Μ. Βρετανία κυρίως, όπου ο φεουδαρχισμός και ο καπιταλισμός ήταν ένδογενή συστήματα.

Οι περισσότερες μελέτες με θέμα την Ελλάδα μπορούν να διαιρεθούν σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετες θεωρήσεις: α) εμπειρικές μελέτες στρωμάτωσης που εξετάζουν την κατανομή διαφόρων χαρακτηριστικών στον πληθυσμό χρησιμοποιώντας την έννοια της τάξης μάλλον σαν στατιστική κατηγορία (τά κριτήρια διαίρεσης είναι εισόδημα, επάγγελμα, πρότυπα κατανάλωσης) και μαρξιστικές αναλύσεις που συχνά υπερτονίζουν τη σπουδαιότητα των τάξεων σαν συλλογικών φορέων δράσης σε σχέση με την παραγωγή, αποκλείοντας έτσι τη σχετική αυτονομία ομάδων που κινούνται σε χώρους που δεν έχουν άμεση σχέση με την οικονομία (πολιτική, θρησκεία κτλ.). Οι μελέτες αυτές θεωρούν ότι τα πολιτικά γεγονότα αντικατοπτρίζουν αυτόματα αλλαγές στην υποδομή.

Η έννοια της πατρωνίας έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στην ανάλυση της ελληνικής πολιτικής ζωής και ιδιαίτερα των πολιτικών κομμάτων, συχνότερα από ξένους παρά από Έλληνες. "Ωδη τό 1833, ο Thiersch, Βαυαρός μελετητής, χαρακτήρισε τό ελληνικό πολιτικό σύστημα σαν σύστημα πολιτικής πελατείας. Την ίδια εκτίμηση έκαναν αργότερα Γάλλοι και 'Αγγλοι φιλέλληνες.⁴⁴ Στη σύγχρονη φιλολογία, ο Campbell, για πρώτη φορά, χρησιμοποίησε την έννοια της πατρωνίας, για να αναλύσει τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Είδε τους δεσμούς και τις σχέσεις των Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι της 'Ηπειρου με την ευρύτερη κοινωνία σαν μία παράλληλη ιεραρχία που λειτουργεί παράπλευρα με την Κυβέρνηση και που επιτρέπει στους βοσκόους να συναλλάσσονται με τη γραφειοκρατία. 'Ο Campbell θεωρεί ότι η δομή της πατρωνίας

«βασίζεται σε κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε πελάτες που αναζητούν άτομο με ικανότητα και φιλίες που θα τους προστατεύσει και πατρώνες που αναλαμβάνουν αυτά τα καθήκοντα και που σε αντάλλαγμα δέχονται πολιτική πίστη. Πρόκειται για δομή που εκτείνεται προς τό άνω και, περνώντας από δικηγόρους και από βουλευτές, συνδέεται με τό κοινοβούλιο. 'Ετσι, η οργάνωση της κυβερνήσεως και η δομή της πατρωνίας είναι παράλληλες ιεραρχίες».⁴⁵

Παρ' ό,τι οι σχέσεις πατρωνίας παρατηρούνται κυρίως σε αγροτικές κοινωνίες, όπου οι πάτρωνες

43. Ν. Μουζέλης, *Σύγχρονη Ελλάδα, Όψεις Υπανάπτυξης*, Λονδίνο, McMillan, 1978.

44. F. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce*. Leipzig, 1833. Piscatory to Guizot, *Textes et Documents, la Grèce d'Othon*. G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*, Oxford, Tozer 1877. A. Grenier, *La Grèce en 1863*, Paris, 1863.

45. J. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Oxford, 1964, σελ. 260.

ἐλέγχουν τοὺς περιορισμένους πόρους, ὅπως τῇ γῇ, τίς πιστώσεις, τὴν πρόσβαση στὴν παιδεία κτλ., πόρους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ πελοῖτες, πού ταξικά βρίσκονται χαμηλότερα, συναγωνίζονται μεταξύ τους, σύμφωνα μέ τόν Wolf,⁴⁶ παρόμοιες σχέσεις δέν ἀνήκουν ἀποκλειστικά στίς ἀγροτικές περιοχές ἀλλά διεισδύουν καί στίς πόλεις. Αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα, σύμφωνα μέ τόν Wolf, τῆς συνειδητοποίησης τῶν πλεονεκτημάτων πού ὑπάρχουν στίς δυαδικές σχέσεις σάν τρόπου ἐνσωμάτωσης ὁρισμένων ὁμάδων στὴν κεντρικὴ δομὴ καθὼς ἐπίσης καί τῆς δυνατότητας διαίρεσης τῶν ἀγροτῶν (ἢ τῶν ἐργατῶν), προλαμβάνοντας τὴ δημιουργία ὁριζοντίων σχέσεων. Ἔτσι, ἡ πατρωνία τώρα υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸ Κράτος. Μὲ τὴν προσφορά δικαιομάτων πατρωνίας σέ μεγάλες γραφειοκρατικές μονάδες, ἀντικαθίσταται ἡ σχέση Κράτους καί πολίτη μέ τὴν προσωπικὴ συμμαχία μεταξύ ἐιδικῶν προστατῶν καί τῶν πελατῶν τους. Ὁ Weingrod τονίζει τὸ ἴδιο σημεῖο στὴν κριτικὴ πού κάνει στὸ πρότυπο τοῦ Lattimore τῆς «κυβελικῆς δομῆς» τοῦ Κινεζικοῦ Κράτους.

«Ἡ πολιτικὴ δομὴ τοῦ Κράτους συγκεντρώνεται στὴν πρωτεύουσα καί στίς μεγάλες πόλεις καί ἀπλώνεται στίς ἀγροτικές περιοχές μόνο γιὰ τὴ διατήρηση τῆς τάξης καί τῆς συλλογῆς φόρων. Τὸ Κράτος δέν προσπαθεῖ ν' ἀλλάξει τὴν ἐπαρχία. Μᾶλλον τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, ὅταν κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἐπισκεπτόνται ἀραιὰ τὴν ἐνδοχώρα, ἐνῶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἐκεῖ δηλώνει τὴν παρουσία τῆς μέ τῇ μορφῇ τῆς ἀστυνομίας, τῶν δικαστηρίων, τῆς ἐφορίας κτλ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ σχέση πελατείας χρησιμεύει σάν εἶδος ἐνδιάμεσου, μεσολαβητικοῦ μηχανισμοῦ».⁴⁷

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐμφάνιση τῶν κομμάτων δέν σήμανε καί τὸ τέλος τῶν σχέσεων πατρωνίας. «Ἀσύμμετρες φιλίες» ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν μεταξύ τῶν οικονομικῶν ἰσχυρῶν καί μέ ἐπαγγελματικές ἱκανότητες καί τῶν ἀγροτῶν. Ὁ Campbell δείχνει τὴ συνυπαρξὴ δύο τύπων πατρωνίας, ὅταν σχολιάζει τὴν πνευματικὴ συγγένεια στὸ Ζαγόρι. Οἱ Σαρακατσάνοι συνδέονται μέ ἰσχυροὺς συγχωριανούς μέσω τοῦ βαπτίσματος τῶν παιδιῶν τους. Προσφέρουν δῶρα καί σέ ἀντάλλαγμα δέχονται οἰκονομικὴ βοήθεια καί ἐπαφές μέ τὸν κύκλο τῶν προστατῶν. Ὡστόσο, οἱ πολιτικές ἐπαφές συνήθως ἐξασφαλίζονται ἀπὸ δικηγόρους πού συχνά κατέχουν τὴ θέση τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη ἐναντι χρηματικῆς ἀμοιβῆς.

Ἡ κατάσταση αὕτη, σύμφωνα μέ τόν Campbell, δημιουργεῖται καί ἀπὸ τὸν γενικό χαρακτῆρα τῆς νομοθεσίας τῆς ὁποίας ἡ ἐφαρμογὴ καί ἐρμηνεία ἀνῆκει στοὺς κρατικούς ὑπαλλήλους. Ὁ Campbell τὸ

νίζει τὴ σπουδαιότητα τῆς πατρωνίας μιά καί ἡ κοινότητα, πού διαφορετικὰ εἶναι ἀπομονωμένη καί ἐχθρική πρὸς τὸ Κράτος, ἐνσωματώνεται ἔτσι στὸ εὐρύτερο πλαίσιο μέσω τῆς οἰκογένειας καί τῶν προσωπικῶν ὑποχρεώσεων παρά μέσω τῆς συμμετοχῆς σέ μεγάλες αὐτοκυβερνῆτες ὁμάδες, πού θά εἶχαν τὴ δυνατότητα νά ἀσκήσουν μεγαλύτερη πίεση καί νά προβάλουν ἀντίσταση στὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ἀφ' ἑτέρου, συνεχίζει ὁ Campbell, οἱ σχέσεις πατρωνίας δημιουργοῦν ἓνα εἶδος δικαιοσύνης στὴ διανομὴ διευκολύνσεων καί προνομίων καί ἓνα εἶδος ἐλέγχου στὴν ἐξαπάτηση τοῦ κόσμου.

Ἡ μελέτῃ τοῦ Campbell εἶναι τυπικὴ ἀνθρωπολογικὴ ἐργασία καί κατὰ συνέπεια πάσχει ἀπὸ τίς ἀδυναμίες τῶν ἐμπειρικῶν μελετῶν πού περιορίζονται σέ μικρές κοινότητες. Ἡ ἱεραρχία πού ἀνακαλύφθηκε στὸ Ζαγόρι καί ἡ φύση τῶν Σαρακατσάνων δέν εἶναι ἴδιες σέ ὅλες τίς δομές ἐξουσίας στίς διάφορες κοινότητες τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Campbell, παρ' ὅλο πού περιγράφει μέ ἀκρίβεια αὐτὴν τὴν εἰδικὴ δομὴ πατρωνίας στὴ Βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, δέν ἐξετάζει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ πατρωνία διατηρεῖται σάν τρόπος ἐνσωμάτωσης τῶν Σαρακατσάνων ἢ ἄλλων ὁμάδων. Ἡ δήλωση ὅτι ἡ κοινότητα ἐνσωματώνεται μέσω τῶν προσωπικῶν ὑποχρεώσεων παρά μέσω τῶν ὁμάδων ἐκείνων πού θά προέβαλλαν ἀντίσταση στὸ Κράτος, παρ' ὅλο πού εἶναι σωστή, εἶναι ταυτόχρονα χαρακτηριστικὴ τῆς θεωρίας πού τονίζει τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ συστήματος, δηλαδή τὴ διατήρηση τῆς παρούσας ἱεραρχίας καί τοῦ status quo, καί ὄχι τὴν ὀργανικὴ ἐνσωμάτωση τῶν ἀτόμων καί τῶν πληθυσμῶν. Ὁ Campbell δέν δίνει τὴ δέουσα προσοχὴ στὸ ἐθνικὸ καί διεθνὲς πλαίσιο πού ἀλλάζει καί μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται καί τὸ Ζαγόρι· καί πάλι δηλαδή περιορίζεται στὸν ἀνθρωπολογικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐρευνας.

Ἔτσι, ἡ μόνη προσπάθεια ἐπέκτασης ἀπὸ τὸ τοπικὸ στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο περιορίζεται στὴν ἐξέταση τῶν δεσμῶν μέ τοὺς τοπικοὺς μεσάζοντες. Ὡστόσο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Wolf,⁴⁸ εἶναι δυνατό νά ἐφαρμοστεῖ ἡ ἐννοία τῆς τάξης, κι ἔτσι νά πλατύνει ἡ σκοπιὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς μελέτης καί νά συμπεριλάβει ὁμάδες, ἀντὶ γιὰ ἄτομα, σάν φορεῖς δράσης. Μιά τέτοια χρῆσις τῆς ἐννοίας τῆς τάξης εἶναι χρῆσιμη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὑποστηρίζει καί ὁ Μουζέλης, μιά καί, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἀφρικανικοὺς ἢ ἄλλους φυλετικούς καί περιφερειακοὺς σχηματισμούς, παρ' ὅλο πού παρουσιάζει στοιχεῖα ὑπανάπτυξης, ἔχει ἐθνικὴ ὁμοιογένεια καί εἶναι σχετικὰ βιομηχανοποιημένη.⁴⁹ Ἀπὸ τὸν Campbell ἡ ἐν-

46. E. Wolf, *Peasants*, New York, 1966.

47. A. Weingrod, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 10, 1967-68, σελ. 382.

48. E. Wolf, *Peasant Wars in the 20th Century*, London, Faber 1971.

49. N. Μουζέλης, *Modern Greece, Facets of Underdevelopment*, London, MacMillan 1978.

νοια τής πατρωνίας πέρασε στή φιλολογία τής Κοινωνιολογίας καί τής Πολιτικής Έπιστήμης. Χρησιμοποήθηκε γιά νά ξεγηήσει τό χαρακτήρα τών πολιτικών κομμάτων καί γιά νά αναλύσει ολόκληρη τήν έλληνική πολιτική ζωή.

Οί έργασίες μέ θέμα τά πολιτικά κόμματα διαιρούνται χονδρικά σέ τρείς χρονικές περιόδους. Σ' αυτές πού εξέτάζουν τίς προεπαναστατικές καί πρώτες έλληνικές εξελίξεις μέ τό σχηματισμό όμίλων καί κομμάτων στά πλαίσια τής όθωμανικής έξουσίας, τής επανάστασης καί τής ανεξαρτησίας, τού έμφυλίου πολέμου, τής ξένης επέμβασης καί τής νήφησης τού πρώτου Συντάγματος. Σ' αυτές πού αναλύουν τό μεσοπόλεμο διάστημα, τό δικασμό, τίς πρώτες προσπάθειες έκπονηχάνησης, γεωργικής μεταρρύθμισης, άφιξης τών προσφύγων καί τήν είσοδο ξένου κεφαλαίου. Τέλος, σ' αυτές πού εξέτάζουν τή μεταπολεμική περίοδο, τήν κυριαρχία τής ΕΡΕ καί τά άποτελέσματα τού έμφυλίου πολέμου.

Στήν πρώτη κατηγορία άνήκει ή ένδιαφέρουσα μελέτη τού Πετρόπουλου,⁵⁰ μελέτη πού συνδυάζει έμπειρική έρευνα καί συνεχή άναφορά στή θεωρία. Η Ιστορική αυτή άνάλυση έντοπίζει τά άνεπίσημα κυκλώματα πολιτικής πελατείας άπό τήν προεπαναστατική Έλλάδα καί τά παρακολουθεί στίς μεταμορφώσεις τους άπό περιφερειακούς καί τοπικούς όμίλους στά πρώτα έθνικά κόμματα τής Έλλάδας. Ο Πετρόπουλος ύποστηρίζει ότι, αντίθετα μ' αυτό πού όλοι νόμιζαν, τά κόμματα δέν ήσαν δημιουργήματα τών ξένων δυνάμεων ή τών δυτικοποιημένων Έλλήνων άλλα βασίζονταν στίς συμμαχίες τών πελατειών πού ύπήρχαν στήν Έλλάδα κατά τή διάρκεια τής τουρκικής κυριαρχίας. Θεωρεί ότι οί ρίζες τής πελατείας βρίσκονται στά ίθαγενή ήθη καί έθιμα (όπως καί οί λειτουργικοί γενικά). Φαίνεται έπίσης νά συμφωνεί καί μέ τόν Weingrod, ότι ή πατρωνία έμφανίζεται σέ τεμαχισμένες περιοχές καί κοινότητες.⁵¹ Αυτή ή άπομόνωση δημιουργεί «κενά», καί οί «πελάτες» πού άναζητούν «πάτρωνες» ζήτηδουν άπό αυτά τά «κενά». Οί πελάτες τού Πετρόπουλου στήν προεπαναστατική Έλλάδα έκτελούν τίς άποφάσεις τού σουλτάνου, προέρχονται άπό τήν οικονομικά άνεξάρτητη τάξη (έκείνων δηλαδή πού είχαν περιουσίες)⁵² καί άνήκουν σέ οίκογένειες, όπως τούς Ζαΐμηδες, τούς Λόντους, Δεληγιάννηδες, Μαυρομυχάληδες, Κουντουριώτηδες. Όταν μέ τήν Έπανάσταση ή τουρκική κυριαρχία έκλείπει σάν πηγή έξουσίας γιά τίς παραπάνω οικο-

γένειες, έμφανίζονται άλλες πηγές, όπως ή Φιλική Έταιρεία πού άντιπροσωπεύει τώρα τή συγκεκριμένη επαναστατική ήγετική ομάδα, ή οί βουλές πού άποφάσισαν στό όνομα διαφόρων επαρχιών ή τού Έθνους. Η νέα κατάσταση εισάγει νέους ανταγωνιστές γιά τήν κρατική έξουσία, τούς καπετάνιους, πού ήσαν άπαραίτητοι γιά τήν επιβίωση τής χώρας σέ περίοδο πολέμου καί τούς Φαναριώτες ή «έτερόχθονες» Έλληνες. Στούς πρώτους άνήκαν οί οικογένειες Κολοκοτρώνη, Άνδρούτσου, ένθ' οί δεύτεροι περιλαμβάνουν τίς οικογένειες Ύψηλάντη, Μαυροκορδάτου, Νέγρη καί Καρατζά.

Παρ' όλη τήν έμφαση πού ο Πετρόπουλος δίνει στίς ήγετικές ομάδες εξηγώντας τίς αλλαγές στή φύση τής πολιτικής πελατείας μέ τήν άνάδειξη «νέων άνδρών», είναι σχετικά ευαίσθητος ως πρός τήν ταξική άνάλυση. Σχολιάζει, γιά παράδειγμα, τή δυσσαρέσκεια τών Ύδραίων ενάντια στήν τάξη τών προυχόντων πού, έχοντας οικονομική δύναμη μέ τή μορφή έμπορικών στόλων, άπασχολούσαν μεγάλη μερίδα τού πληθυσμού σάν ναυτικούς κι έτσι θεωρήθηκαν υπεύθυνοι γιά τήν έμπορική ύφεση μετά τό 1815 καί τίς σοβαρές συνέπειες τής γιά τήν άνεργία καί τή φτώχεια. Οί ναυτικοί ύποστηρίζαν τήν Έπανάσταση, έπειδή πίστευαν πώς θά έβρισκαν έργασία καί όφέλη, ένθ' οί προεστοί άντιστάθηκαν. Ο άνταγωνισμός αυτός πήρε τή μορφή, κυβερνώντας εναντίον κυβερνωμένων. Στή Ρούμελη, αντίθετα, σύμφωνα μέ τόν Πετρόπουλο, ο άγώνας ήταν ένδοταξικός άνάμεσα στούς καπετάνιους καί στούς προεστούς, ένθ' στήν Πελοπόννησο, έξ αίτίας τής μεγάλης ιδιοκτησίας γαιών τών προεστών, ο άγώνας πήρε καί πάλι τή μορφή, κυβερνώντας εναντίον κυβερνωμένων. Έκεί, ύποστηρίζει ο Πετρόπουλος, οί καπετάνιοι σάν άρχηγοί τού στρατού δέν άπέτελεσαν έπίσημη ομάδα κυριαρχίας ούτε ύπήρξαν καταπιεσμένη τάξη. Άντίθετα, ήγήθηκαν έκείνων πού προσπάθησαν νά μειώσουν τήν ισχύ τής ολιγαρχίας.

Τά ίδια αυτά γεγονότα εξηγήθηκαν μέ ταξικούς όρους άπό τό μαρξιστή ιστορικό Κορδάτο.⁵³ Ο Κορδάτος βλέπει τήν Έπανάσταση σάν ταξικό άγώνα άνάμεσα σέ άρχοντες καί καταπιεζόμενους. Όταν εξέλιπε ή τουρκική κυριαρχία καί μαζί τής ή αντίθεση πού έπικρατούσε σχετικά μέ τή θρησκεία καί τό Έθνος, ο ταξικός άγώνας έμφανίστηκε στήν πλήρη του έκφραση. Ο Κορδάτος τονίζει τό ρόλο τής άστικής τάξης (ιδιαίτερα τών έφοπλιστών άπό τά νησιά καί τών Έλλήνων έμπόρων καί επαγγελματιών τής διασποράς, όπως τών Φαναριωτών), πού βρισκόταν σέ αντίθεση μέ τή σχετική άπροθυμία τής έλλαδικής παραδοσιακής ολιγαρχίας τών

50. J.A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, N.J., Princeton Univ. Press, 1968.

51. Πετρόπουλος, τό ίδιο, σελ. 59-62.

52. Το ίδιο, σελ. 29 καί 61-71. Ο Πετρόπουλος δανείζεται τόν όρισμό τού Mauger άναφορικά μέ τήν άνώτερη τάξη (primates) σάν «τήν ομάδα πού βασίζει τή δύναμή της σέ άκίνητη περιουσία».

53. Ι. Κορδάτος, *Ιστορία τής Σύγχρονης Έλλάδας*, Άθήνα 1958 καί «Η κοινωνική σημασία τής Έπανάστασης τού 1821», *Επικαιρότητα*, 1972 τό άναφέρει ο Μουζέλης στό βιβλίο του, έ.ά.

Κοτζαμπάσηδων και του κλήρου οι οποίοι είδαν την Έπανάσταση σάν άπειλη στά συμφέροντά τους (διατήρηση των μεγάλων περιουσιών σέ γαίες, και τό κύρος πού ή Έκκλησία απολάμβανε κατά την τουρκική κατοχή). Ύποστηρίζαν την έξεγερση μόνο όταν συνειδητοποιήσαν ότι δέν ύπήρχε πιθανότητα νά άποτύχει. Ωστόσο, άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι πολλοί έμποροι (άντίθετα μέ τόν ι-σχυρισμό του Κορδάτου) δέν ύποστηρίζαν την Έπανάσταση, όπως π.χ. οι Ύδραίοι έφοπλιστές και οι Πελοποννήσιοι προεστοί. Ο Πετρόπουλος επίσης βεβαιώνει ότι ή ανάμιξη των Φαναριωτών ξεπερνούσε τά ταξικά όρια. Πάντως, έκεινο πού έχει σημασία στην άνάλυση του Πετρόπουλου είναι ή έμφαση πού δίνει στη συνεχή μεταβολή των ταξικών αντίθεσεων κατά την περίοδο πού έρευνά.

Παρ' όλα αυτά, ύποστηρίζει πώς ή ξένη πολιτική επέμβαση έπαιξε τό σπουδαιότερο ρόλο στη διατήρηση της ξεχωριστής ταυτότητας των κομμάτων (άγγλικό, γαλλικό και ρωσικό). Η κεντρική έξουσία είχε τελείως καταρρεύσει και δέν ύπήρχε τίποτε πού νά την άντικαταστήσει, ενώ ή κυβέρνηση περιορίστηκε στό τοπικό επίπεδο. Οι προσπάθειες του Καποδίστρια άπέτυχαν και κατέληξαν στη δολοφονία του, ενώ τά όφελη από την Έπανάσταση κινδύνευαν νά χαθούν. Έτσι, ή ξένη επέμβαση έδωσε τόν τόνο στη νέα διοίκηση των Βασιρών και του βασιλέα Όθωνα. Η βασιλεία επέβαλε συγκεντρωτικό καθεστώς πού σκοπό είχε νά μειώσει τη δύναμη των κομμάτων. Αντί γι' αυτό όμως θεσμοποίησε τά κόμματα. Ο συγκεντρωτισμός είχε σκοπό νά μειώσει τη δύναμη των πελατειών έφευρίσκοντας νέους τρόπους παραμερισμού τους σάν προστατών του λαού. Έφ' όσον όμως όλα τά κόμματα μετείχαν στη διοίκηση, την εκμεταλλεύονταν γιά την προώθηση των κομματικών τους συμφερόντων. Μιά και δέν ύπήρχε διοικητικό μονοπώλιο, ή ισορροπία συμμετοχής δέν ίκανοποιούσε κανένα κόμμα. Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, ένεργούσαν και σάν όμωδες άντιπολιτευσεις πού συναγωνίζονταν μέ την κεντρική διοίκηση. Έπρεπε λοιπόν νά συγκεντρώσουν τίς δραστηριότητές τους και ν' αύξήσουν τη συνοχή τους. Τελικά, ενώθηκαν έναντιόν του Στέμματος. Άπ' την άλλη πλευρά, ή περιορισμένη συμμετοχή τους στη λήψη πολιτικών αποφάσεων, έξ αιτίας τους άντηρήσεων του στέμματος, τά υποβίβαζε στις παραδοσιακές τους λειτουργίες και ταυτόχρονα τά ενίσχυε. Γιά νά κερδίσει τη συγκατάθεση των τριών δυνάμεων πού άντιπροσωπεύονταν από τά κόμματα, τό Κράτος (Βασιλεία) χρησιμοποιούσε επίσης τό σύστημα πολιτικής πελατείας διορίζοντας πελάτες των τριών κομμάτων σέ υπουργικές θέσεις.

Ο Πετρόπουλος άποδίδει τη μελλοντική μετατόπιση της κομματικής έξουσίας πού την ξένη ή έλλη βάση άμεσα στη βασιλεία και όχι σέ οικονομικά

συμφέροντα. Η ίδρυση μέ βασιλικές αποφάσεις θεσμών, όπως ή Έθνική Τράπεζα, τό Πανεπιστήμιο, δημόσια έργα κτλ., διευκόλυνε τη διαδικασία κοινωνικής αναδιάρθρωσης πού τελικά προκάλεσε νέους κομματικούς σχηματισμούς.

Ο Πετρόπουλος, μέσα στά πλαίσια της λειτουργικής άνάλυσης, γράφει γιά διάχυση ρόλων σέ όμάδες και σέ άτομα. Οργανωτικά στοιχεία των πρώτων κομμάτων, π.χ., προήλθαν από τη Φιλική Έταιρεία. Ύποστηρίζει ότι ύπάρχει μία κατ' ευθεία συνέχεια διαφόρων τμημάτων αυτής της κοινωνίας από την περίοδο της άπολυταρχίας. Επίσης, άποδίδει τά άκόμη άσυγκρότητα ιδεολογικά στοιχεία των κομμάτων (τό ρωσικό κόμμα ταυτίζεται μέ τη συντηρητικότητα και την όρθοδοξία, ενώ τό άγγλικό μέ τη δυτικοποίηση) σέ άξίες και διαφορετικές κοσμοθεωρίες. Δέν προπαθεί όμως σέ καμία στιγμή νά έξηγήσει την παρουσία αυτών των άξιών ή νά συνδέσει τό χαρακτήρα πελατείας των κομμάτων μέ ειδικές οικονομικές έξελίξεις της περιόδου και/ή μέ τίς αναδυόμενες τάξεις. Τό Κράτος είναι έκεινο πού δυνάμει άξίες και πού αλλάζει τό κοινωνικό σύστημα.

Άντίθετα μέ τόν Πέτροπουλο, ό Τσουκαλές και ό Μουζέλης τονίζουν τό ρόλο των Έλλήνων της διασποράς τόσο ιδεολογικά όσο και οικονομικά στη διαμόρφωση των θεσμών της Χώρας.⁵⁴ Οι Έλληνες του έξωτερικού έκαναν δωρεές στην Έλλάδα, αλλά επένδυναν τά κεφάλαιά τους στό έξωτερικό. Έτσι ή Έλλάδα, μέ τόν ιμπεριαλισμό άφ' ενός και τους Έλληνες της διασποράς άφ' έτέρου, δέν διέθετε ένδογενείς πόρους γιά άνάπτυξη. Κανένας θεσμός, όπως ή Έθνική Τράπεζα ή τά δημόσια έργα, δέν έξηγούνταν από τόν Πετρόπουλο άλλιώως παρά μόνο σάν άποτελέσματα κρατικής προνοίας. Μέ τόν κρατικό συγκεντρωτισμό του Καποδίστρια και του Στέμματος ή πατρωνία μεταβλήθηκε σέ κομματική σχέση πελατείας. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε μέχρι τό 1850 και κράτησε, μέ διάφορες παραλλαγές, μέχρι τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η μελέτη του Πετρόπουλου, παρά τίς άδυναμίες της πού όφείλονται γενικά στη λειτουργική θεώρηση πού υιοθετεί, μένει πιστή στην ιστορία κι έτσι άποφεύγει τίς γενικεύσεις και άλποποιήσεις άλλων παρομοίων έρευνών. Τονίζει, για παράδειγμα, την ποικιλία των παραλλαγών πατρωνίας στις διάφορες ιστορικές περιόδους. Παρ' όλα αυτά, ή μεγάλη της άδυναμία είναι ότι περιορίζεται μόνο στόν πολιτικό τομέα και στίς ήγετικές όμάδες και προσωπικότητες, κι έτσι σκιάζει και παραμελεί τά εμφανιζόμενα γιά πρώτη φορά συλλογικά συμφέροντα πού έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη μετέπειτα έξέλιξη. Η

54. Κ. Τσουκαλές, Άνωτέρα Έκπαίδευση στην Έλλάδα σάν μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής, άναφ. στό βιβλίο του Μουζέλη.

εύαισθησία που δείχνει για την ταξική ανάλυση τελικά παραμένει ανεκμετάλλευτη.

Τό βιβλίο του Legg, *Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*,⁵⁵ ακολουθεί κι αυτό τη λειτουργική θεωρήση. Συνδυάζει μελέτη κοινωνικής στρωμάτωσης (stratification) των πολιτικών ήγετικών ομάδων, παραδοσιακή πολιτική ιστορία, αποδίδοντας τις εξελίξεις σε προσωπικότητες ή μεμονωμένα γεγονότα, και μία ανάλυση πολιτικών ρόλων και θεσμών χρησιμοποιώντας τους διχοτομικούς ιδανικούς τύπους «παραδοσιακό» και «σύγχρονο». Η μαζική πολιτική ήτοι συνδυάζεται με τό σύγχρονο χαρακτήρα και ή παράδοση συμβαδίζει με την πατρωνία. Τό ελληνικό πολιτικό σύστημα πού κυρίως χαρακτηρίζεται από προσωπολογία κόμματα και σχέσεις πελατείας εκτιμάται σε σύγκριση με πίο σύγχρονα πολιτικά συστήματα, όπου έχουν επιβληθεί καθολικές (universalistic) αξίες και μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ συγγενικών δεσμών και πολιτικών θεσμών. Η σύγκριση γίνεται συνήθως με τις ΗΠΑ.

Η χρήση των ιδεωτών τύπων οδηγεί τόν Legg σε υπερβολικές άπλουστεύσεις και δέν δείχνει διόλου τις ουσιαστικές αλλαγές τού ελληνικού πολιτικού συστήματος από τήν ίδρυση τού ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα. Η πολιτική πελατεία, αν και εξακολουθεί νά υπάρχει, έχει αλλάξει ουσιαστικά, όπως άλλωστε δείχνει και ή μελέτη τού Πετρόπουλου. Διαβάζοντας τόν Legg έχει κανείς τήν εντύπωση ότι ή πατρωνία τήν έποχή τού Όθωνα και τήν έποχή τής ΕΡΕ ήταν ή ίδια, παρά τό μαζικό χαρακτήρα τής σύγχρονης πολιτικής, τό ανεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα και τήν έμφάνιση ιδεολογικών κομμάτων. Ο Legg αναφέρει τήν ΕΔΑ σάν τό μόνο κόμμα πού δέν εφαρμόζει μεθόδους πελατείας, αλλά δέν θεωρεί τό γεγονός πολύ σημαντικό. Η παρουσία μή πελατειακών κομμάτων, κατά τόν Legg, δέν αλλάζει τά βασικά συστατικά τής ελληνικής πολιτικής οργάνωσης, τίς δομές δηλαδή προσωπικής πελατείας τών τοπικών κοινοτήτων. Θεωρεί τά κόμματα σάν κάποια συμβιβαστική λύση ανάμεσα σε γραφειοκρατικούς και προσωπικούς θεσμούς πού είναι σταθεροί ή εύθραυστοι. Μερικά κόμματα, γράφει, υπήρξαν τόσο προσωπικά και σταθερά όσο και οίκογένειες με πολιτικές επιγραφές.⁵⁶ Ο Legg αποδίδει τό χαρακτήρα τού ελληνικού πολιτικού συστήματος στή μεταβατικότητα τής ελληνικής κοινωνίας και στίς αιτίες τού ότι επαναστατικές ήγετικές ομάδες και οί απόγονοί τους κυριάρχησαν τούς βουλευτικούς θεσμούς πρίν αυτοί αναπτυχθούν σε κανονικά γραφειοκρατικά έξαρτήματα τού Κράτους.

Έντοπίζοντας τήν ανάλυση στίς ήγετικές ομάδες και στούς «νέους ανθρώπους»—διηγήρους, γαιτρούς, νεόπλουτους και πλουσίους εμπόρους—⁵⁷ ό Legg εξαφανίζει μία όλόκληρη σειρά οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών τής ελληνικής κοινωνίας από τό 1881 μέχρι τό 1922, όπως τήν είσοδο τού δυτικού κεφαλαίου, τή δημογραφική αύξηση, τή δημιουργία έσωτερικών αγορών και τή δημιουργία θεσμών πού διευκόλυναν τόν κρατικό παρεμβατισμό στήν οικονομία. Ο Μουζέλης, εξετάζοντας τήν ανάπτυξη τής υπερδομής αυτής τής μεταβατικής περιόδου, υποστηρίζει ότι ή πολιτική δέν περιοριζόταν πλέον σε προσωπικές αντίζηλιες αλλά άρχισε νά άποκτά ταξικό χαρακτήρα πού άργότερα, με τό κίνημα τού 1909, τήν άνοδο τού Βενιζέλου και τήν αλλαγή στή σύνθεση τής Βουλής, φαίνεται πολύ σαφέστερα. Σύμφωνα με τόν Μουζέλη και άλλους, οί αλλαγές αυτές αντικατοπτρίζουν τήν άνοδο τών μεσαίων στρωμάτων.⁵⁸ Ο Legg παρατηρεί για τήν ίδια περίοδο μία μετατόπιση από τούς «παλαιοκομματικούς» στούς «νέους ανθρώπους». Η παρατήρηση είναι σωστή αλλά επιφανειακή, μία και δέν εξετάζονται οί βαθιές αλλαγές στήν οικονομία και τήν πολιτική. Η ίδια κριτική ισχύει και για τήν παρόμοια παρατήρηση τού Πετρόπουλου.

Γιά τήν περίοδο τού μεσοπολέμου, ή μαρξιστική φιλοσοφία προσφέρει ιστορικές αναλύσεις τών γεγονότων αλλά όχι συστηματική ανάλυση και έρευνα τής υπόθεσης ότι υπάρχει αντίστοιχη ανάμεσα στά κόμματα και στίς κοινωνικές αντιθέσεις. Και ό Κορδάτος και ό Ψυρούκης⁵⁹ υπερτονίζουν τό ρόλο τής άστικής τάξης και τήν παρουσιάζουν παντοδύναμη. Οί μελέτες πάσχουν από «ντετερμινισμό» (Determinism). Ο Ψυρούκης αποδίδει γεγονότα, όπως π.χ. τή δικτατορία τού Μεταξά τό 1936, στίς αλλαγές τής οικονομίας, όπως τή συγκέντρωση τού κεφαλαίου, χωρίς σοβαρή προσπάθεια νά εξηγήσει τούς μεσολαβητικούς (mediating) μηχανισμούς πού συνδέουν τήν οικονομική δύναμη με τήν πολιτική. Έτσι, άρνείται κάθε σχετική αυτονομία τού πολιτικού έπιπέδου. Θεωρεί δεδομένο ότι μία πολύ ισχυρή οικονομικά άστική τάξη θά έπιβάλει δικτατορία σάν λύση στά πολιτικά προβλήματα. Σέ παρόμοιες αναλύσεις ό ρόλος τής πολιτικής πελατείας υποτιμάται, άφου δέν υπάρχει άμεση αντίστοιχη ανάμεσα στόν ταξικό διαχωρισμό και τήν ταξική εκμετάλλευση. Η πολιτική πελατεία θεωρείται λοιπόν «επιφανόμενο», ή άπλόη ιδεολογία πού σκοπό έχει νά άποκρύψει τή δομή πάνω στήν όποία στηρίζεται ή εκμετάλλευση. Μ' αυτό τόν τρόπο άκόμη δέν φαίνεται νά υπάρχουν διαφορές στά

55. K. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford, Calif.: Stanford Univ. Press, 1969.

56. Legg, τό ίδιο, σελ. 129.

57. Legg, τό ίδιο, κεφάλαιο 5 και 6.

58. Μουζέλης, τό ίδιο, σελ. 21.

59. Κορδάτος, έ.ά. Ν. Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα, 1974.

άστικά κόμματα της μιάς ή της άλλης περιόδου. Σάν αποτέλεσμα, σχίσματα όπως ο Διχασμός παρμεριζούνται.

Η πιο συστηματική ανάλυση αυτής της περιόδου είναι του Μαυρογορδάτου.⁶⁰ Ο Μαυρογορδάτος, χρησιμοποιώντας στατιστικά και έλλογικά στοιχεία, δείχνει ότι οι σχέσεις πολιτικής πελατείας δεν αποκλείουν τις ταξικές διαιρέσεις. Και οι δύο διαστάσεις μπορούν να συνυπάρχουν στο ίδιο κόμμα μαζί με άλλες πολώσεις, όπως γηγενείς-πρόσφυγες, Παλαιά Έλλάδα-Νέες Χώρες, προνομιούχοι-όχι προνομιούχοι. Υποστηρίζει ότι οι δύο «πολιτικοί κόσμοι» του Διχασμού δεν αποτελούνταν από τυχαίες ομάδες ήγετων και πελατών ή προστατών και πελατών αλλά, ανάμεσα σε άλλα, αντικατόπτριζαν και ένδοταξικές διαμάχες και ευρύτερους συνασπισμούς αντιπάλων κοινωνικών δυνάμεων. Οι ομάδες των βενιζελικών και αντι-βενιζελικών που επικράτησαν σ' αυτήν την περίοδο κυριαρχήθηκαν με τη σειρά τους κάθε μία από ένα μεγάλο κόμμα, τους Φιλελευθέρους και το Λαϊκό. Για πρώτη φορά στην ιστορία της Ελλάδας επίσης εμφανίστηκαν δύο ταξικά κόμματα, το Άγροτικό και το Κομμουνιστικό. Παρά την ταξική όμως φύση των τελευταίων, το Άγροτικό και το Κομμουνιστικό υπήρξαν επίσης και χώροι συμμαχιών διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων χάρη στην υποστήριξη των προσφύγων και άλλων μειονοτήτων. Πολύ συχνά, όπως δείχνει ο Μαυρογορδάτος, οι διάφορες διαστάσεις των κομμάτων συνέκλιναν σ' ένα μοναδικό ανταγωνισμό, όπως στην περίπτωση των αγώνων ανάμεσα στους γηγενείς Σλαβομακεδόνες αντιβενιζελικούς και στους βενιζελικούς Έλληνες πρόσφυγες. Στην περίπτωση των Νέων Χωρών, άξιζε να σημειωθεί ότι οι πληθυσμοί δεν είχαν ενσωματωθεί στα συστήματα πολιτικής πελατείας της Παλαιάς Ελλάδας, αφού είχαν προσαρτηθεί πρόσφατα. Ο διαχωρισμός λοιπόν, σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο, πήρε χαρακτηριστικά που αποκρυσταλλώθηκαν στην υποστήριξη ενός από τους δύο ηγέτες της εποχής, τον Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο. Επίσης, μετά την άφιξη των προσφύγων, η όξεία αντίθεση, το «αγεφύρωτο χάσμα», που αναπτύχθηκε ανάμεσα τους και στους γηγενείς πληθυσμούς συχνά πήρε ρατσιστικές διαστάσεις. Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο, οι πρόσφυγες που αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, παρά τη βενιζελικότητά τους, ενεργούσαν μέχρι ενός βαθμού και σαν μεταποτιζόμενοι ψηφοφόροι (Floating voters) που υποστήριζαν το Άγροτικό και το

Κομμουνιστικό Κόμμα, όπως τό 1933. Στο τοπικό επίπεδο, θρησκευτικές διαφορές έπαιξαν σημαντικό ρόλο (μουσουλμάνοι της Θράκης, Έβραίοι της Θεσσαλονίκης και καθολικοί των Κυκλάδων). Η αντίθεση Έλληνορθόδοξων και όχι Όρθοδόξων, κατά τον Μαυρογορδάτο, έξηγει την αντιβενιζελικότητα της πλειονότητας των Έβραίων. Όσο για την τοποθέτηση των αγροτών, κυμάνθηκε κι αυτή από βενιζελικούς σε αντιβενιζελικούς. Τούτο είχε σχέση όχι τόσο με την ταξική συνείδηση όσο με το είδος των άμεσων συμφερόντων που αντιστοιχούσαν σ' ένα άλλο διαχωρισμό, δηλαδή προνομιούχων και μη προνομιούχων περιοχών. Έτσι στην «Παλαιά Ελλάδα», κυρίως στην Πελοπόννησο, όπου κυριαρχούσαν οι μεγάλες περιουσίες και οι ανισότητες και όπου οι σχέσεις πολιτικής πελατείας ήταν πολύ στερεές και βαθιές, οι περισσότεροι αγρότες ήταν αντιβενιζελικοί. Αντίθετα, οι βενιζελικοί βρίσκονταν κυρίως στις Νέες Χώρες και στη Θεσσαλία, όπου υπήρχαν είτε άκληροι αγρότες είτε πρόσφυγες. Αυτή η τάξη υποστήριξε επίσης και το Άγροτικό Κόμμα.

Έτσι, βλέπουμε πως η πολιτική πελατεία μπορεί να συνυπάρχει με άλλες διαστάσεις πολιτικών φαινομένων. Αυτό, κατά τον Μαυρογορδάτο, είναι φυσικό μιά και η κοινωνική πραγματικότητα είναι «πολυδιάστατη, διαλεκτική και πρισματική». Κάθε διάσταση επηρεάζει και προσδιορίζει μιά άλλη. Οι χαρακτηριστικοί ήγέτες της περιόδου και η ταξική συνείδηση μείωσαν τη δύναμη της πολιτικής πελατείας αλλά δεν την εξαφάνισαν. Αντίθετα, η συνεχιζόμενη επέκταση της πολιτικής πελατείας επηρέαζε την αρχική φυσιογνωμία του χαρακτηριστικού συστήματος και μειώνει την ταξική ένότητα. Η μελέτη του Μαυρογορδάτου, παρά τη χρησιμότητά της, τελικά δεν δείχνει ποιά είναι η προσδιοριστική μεταβλητή στην ελληνική πολιτική της περιόδου που εξετάζει. Η μιά διάσταση συνυπάρχει με την άλλη, συγχέεται με μιά δεύτερη, ταυτίζεται με μιά τρίτη. Περιγραφικά, η παρατήρηση είναι απόλυτα ακριβής αλλά και πάλι δεν έξηγει γιατί το σύστημα λειτουργεί έτσι. Άλλοι συγγραφείς, όπως ο Μουζέλης ή ο Τσουκαλές, υποστηρίζουν ότι σ' αυτήν την περίοδο οι μάζες των αγροτών στην Ελλάδα ελέγχονταν από τα άστικά κόμματα πολύ περισσότερο απ' ό,τι στις άλλες βαλκανικές χώρες, μέσω του συστήματος πολιτικής πελατείας που ως ένα βαθμό εινόετο και από το Νόμο, (π.χ. το γλωσσικό πρόβλημα δημοτικής-καθαρεύουσας). Οι αγρότες ενσωματώθηκαν στο κοινωνικό σύστημα μέσω της πολιτικής και οικονομικής τους εξάρτησης. Η γεωργική μεταρρύθμιση, παρ' όλο που κατέστρεψε τις μεγάλες ιδιοκτησίες, δεν μερίμνησε για το γεωργό, και η κρατική βοήθεια που δόθηκε ήταν ελάχιστη. Η ένταση που δημιουργήθηκε έκτονόθηκε αργότερα με τη μετανάστευση ή διοχετεύθηκε στα

60. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Λαϊκή Βάση των Κομμάτων και Ταξικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, αρ. 28, Αθήνα 1976 και «Διαστάσεις του Κομματικού Φαινομένου στην Ελλάδα, στον Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας 1977.

σχέδια της Μεγάλης Ίδεας και πάλι απορροφήθηκε από τα άστικά κόμματα.

Σύμφωνα με τόν Μουζέλη, η άνεξαρτησία πού στην Έλλάδα ήρθε νωρίτερα άπ' ό,τι στά υπόλοιπα Βαλκάνια, έπέτρεψε και στό Κράτος να διεισδύσει για μεγαλύτερο διάστημα στις έπαρχίες κι έτσι οι μηχανισμοί πού δημιουργήθηκαν ήσαν ισχυρότεροι στην Έλλάδα παρά άλλου. Μέ τό συγκεντρωτισμό, τά χωριά και οι κοινότητες άρχισαν να έξαρτώνται άπό τό Κράτος χάνοντας μεγάλο μέρος άπό την άυτονομία τους. 'Ο Μουζέλης έπίσης ύποστηρίζει ότι αυτή ή έλλειψη άυτονομίας έξηγεί και την πολιτική πελατειών πού άκολούθησαν και τό Κράτος και τά κόμματα σάν μία μορφή άκίνδυνης ένσωμάτωσης των άγροτών. Αυτό τό είδος ή ένσωμάτωση κατέρρευσε μέ την έγκαθίδρυση της Μεταξικής Δικτατορίας τό 1936, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για κινητοποίηση των άγροτών σέ μεγάλη κλίμακα και συμμετοχή τους στό ΕΑΜ. Συγχρόως, ή γεωμικτή κατοχή, πού διατάραξε την οικονομική τάξη πραγμάτων, έξαφάνισε και τόν έμπορο-μεσάζοντα.⁶¹ Οι άγρότες λοιπόν είχαν τώρα την ευκαιρία για τί χειραφέτησή τους. 'Ωστόσο, συνεχίζει ό Μουζέλης, μετά τό τέλος του πολέμου, έπειδή ή Έλλάδα τοποθετήθηκε στη δυτική σφαίρα έπιρροής, αντίθετα π.χ. μέ τί Γιουγκοσλαβία, και εξ αιτίας του είδους της οικονομικής ανάπτυξης πού υιοθετήθηκε—ιδιωτική πρωτοβουλία και έπενδύσεις, παρέμβαση του Κράτους για τί δημιουργία έννοικού κλίματος για ιδιωτικές και ξένες έπενδύσεις—τό σύστημα πολιτικής πελατείας έπανεμφανίστηκε μέ κάπως διαφορετική μορφή. 'Η θέση αυτή του Μουζέλη τείνει να υπεربάλλει τό ρόλο των ξένων δυνάμεων και τό ρόλο της οικονομίας. 'Ισως τό παράδειγμα της Πορτογαλίας να μάς βοηθή να δούμε πιο καθαρά όρισμένα σημεία. Στην Πορτογαλία, ή δικτατορία κατέρρευσε μετά άπό κυριαρχία 40 χρόνων και παρ' όλη την τοποθέτηση στη δυτική σφαίρα, μεγάλα ταξικά και ιδεολογικά κόμματα αναπτύχθηκαν, ένώ υπάρχει αντίσταση στην πρακτική της πολιτικής πελατείας. Οι μεταδικτατορικές εξελίξεις στην Πορτογαλία οδηγούν στό συμπέρασμα ότι ή διάρκεια και ό βαθμός της αντιπελατατικής πολιτικής έχουν σημασία καθώς έπίσης και ή δύναμη της εργατικής τάξης πού βγαίνει μέσα άπό μία μακρά περίοδο πολιτικής καταπίεσης αλλά και κάποιες οικονομικές ανάπτυξης. Στην Έλλάδα, ή περίοδος αυτή, άπό τό 1936 μέχρι τό 1949 χονδρικά, ήταν σχετικά σύντομη· έπίσης, ό πόλεμος και κατόπιν ό εμφύλιος πόλεμος και ή καταστολή του κινήματος της 'Αριστεράς, γενικά, άφισαν την εργατική τάξη μειωμένη και άδύνατη, τά δέ κόμματα της 'Αριστεράς δέν μπόρεσαν, εξ

αιτίας των διεθνών έπιπτώσεων αλλά και για καθαρά έλληνικούς λόγους, να δημιουργήσουν έναλλακτική ιδεολογία και να υιοθετήσουν ρεαλιστική πολιτική.

Τό σύστημα πολιτικής πελατείας χρησιμοποιεί και ό Meynaud⁶² για την άνάλυση των κομμάτων και του μεταπολεμικού κοινοβουλίου. Οι πολιτικοί είναι τοπικοί προεστώ πού ήγούνται των προσωπικών τους πελατειών. Οι βουλευτές ύποτίθεται ότι πρέπει να βοηθούν τους παδαούς τους στις συναλλαγές τους μέ τό Κράτος, τις Τράπεζες, τά σχολεία κτλ. Κατά τόν Meynaud, μία ένδειξη ότι ή πολιτική πελατεία έξακολουθεί να ύφίσταται είναι ή δυσκολία εφαρμογής της έννοιας του «μέλους» στά έλληνικά κόμματα. 'Ο παραδοσιακός χαρακτήρας των κομμάτων όμως δέν έμποδίζει και τί μεγάλη κινητοποίηση ψηφοφόρων. 'Ο Meynaud ύποστηρίζει πώς μέ την έκβιομηχάνιση και την αύξηση της εργατικής τάξης πού θ' άκολουθήσει, τό έλληνικό πολιτικό σύστημα θα πλησιάζει περισσότερο τό ευρωπαϊκό, μέ γραφειοκρατική δομή κομμάτων κτλ. 'Ωστόσο, ό Meynaud έχει μία κάπως περίεργη αντίληψη της μαρξιστικής έξελικτικότητας και παρανοεί τά στάδια άνάπτυξης του Μάρξ. 'Επί πλέον, και πάλι βασίζεται σέ οικονομικό ντετερμινισμό. Γενικά, θα μπορούσε κανείς τελικά να άμφισβητήσει την άξία μελετών πού περιορίζονται στη διαπίστωση της ύπαρξης πολιτικής πελατείας χωρίς να προχωρούν στην έξήγηση του φαινομένου.

'Ο Legg γράφει για τί φυσική αντίπαθεση των Έλλήνων πός την πειθαρχία, για τόν έπιπόλαιο χαρακτήρα τους. Θεωρεί αυτά τά στοιχεία σάν μέρος κάποιου είδους μεσογειακού χαρακτήρα πού δέν μπορεί να άποκτήσει πολιτική ύπευθυνότητα. Παρόμοιες δηλώσεις παραμένουν έπιφανειακές άν όχι και λανθασμένες και άγνοούν τελείως την ευρύτερη δομή, την όποια αντικατοπτρίζουν τά πολιτικά κόμματα. Στην παραπάνω άντίληψη αντίτιθεται ό Τσουκαλάς πού, έξετάζοντας τά ιδεολογικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης έλληνικής κοινωνίας, άναφέρειται στην υπερπολιτικοποίηση των Έλλήνων. Αυτό τό κατ' άλλους «μεσογειακό» φιλετικό χαρακτηριστικό των «έγωγκεντρικών» και «άναρχικών» Έλλήνων σέ αντιπαράθεση μέ τούς «πειθαρχικούς» και «όρθολογιστές» Δυτικούς ή μέ τούς «παθητικούς» 'Οθωμανούς, μπορεί να έξηγηθεί, κατά τόν Τσουκαλά, μόνο μέσα άπό την ειδική δομή της πολιτικής έξουσίας στην Έλλάδα· τό γεγονός δηλαδή ότι μεγάλη μερίδα της κυρίαρχης τάξης άσκησε την πολιτική σάν έπάγγελμα, ένώ οι μάζες μέ τί σειρά τους θεωρήσαν την πρόσβασή τους στην προστασία της όργανωμένης έξουσίας άναγκαία για την έξυπνέρεση των πιο άμέσων συμφερόντων έπιβιώσής τους. Τό ένδιαφέρον για την πο-

61. N. Mouzelis and M. Attalides, «Greece», M. Archer Scottford and S. Giner (ed), *Contemporary Europe: Class, Status and Power*, London: Weidenfeld and Nicholson, 1971.

62. J. Meynaud, *Les Forces Politiques en Grèce*, Lausanne, 1965.

λιτική λοιπόν δέν εἶναι ἄλλο παρά στρατηγική ἄμυνας ἐναντίον τῶν κρατικῶν καταπατήσεων.

Ὁ Τσουκαλᾶς (καί ὁ Μουζέλης) ἀποδίδει τήν ἐπανεμφάνιση τῆς πολιτικῆς πελατείας καί τῆς στρωφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ μετὰ τὸν πόλεμο στὴν πώλωση πού ἀκολούθησε τὸν ἐμφύλιο.⁶³ Ἡ Δεξιὰ βγήκε ἀπὸ τὸν πόλεμο νικήτρια καί χρησιμοποίησε κάθε μέσο γιὰ νὰ ἐξαφανίσει τὴν ἀντιπολίτευση. Πέρα ἀπὸ τὴ βία, κάθε μορφή κριτικῆς καί ἀντίθεσης ὑποβιβάστηκε σὲ ἀπόλυτὴ σιωπὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία τάξη. Ἡ προοδευτικὴ ἐξαφάνιση, σύμφωνα μὲ τὸν Τσουκαλᾶ, τῶν ὑπολειμμάτων τῆς Μεγάλης Ἰδέας μετὰ τὸ 1922 καί ἡ ἐγγενὴς ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης στὸ μεσοπόλεμο καθῶς καί οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις συνδύαστηκαν καί ἐμπόδισαν τὴ δημιουργία ἐνός συμπαγούς ἰδεολογικοῦ σχήματος. Ἡ μικρὴ συμμετοχὴ τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων, ἀναγκαία γιὰ τὴ διατήρηση κοινῆς συναίνεσης χωρὶς τὴ χρῆσιν βίας, συντερίβη ἀπὸ τὴ δικτατορία, τὴν κατοχὴ καί τὴν ἀντίσταση. Μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἐξαφάνιση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τὸ 1949 καί ἐξ αἰτίας τοῦ ἀδιεξόδου ὅπου βρισκόταν ἡ Ἀριστερά μετὰ τὸ 1945, δέν ὑπῆρχε καμιά δύναμη στὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου πού θά μπορούσε νὰ ἀντιδράσει στὴν κυριαρχία τῆς Δεξιᾶς· ἡ δημιουργία τῆς ΕΔΑ τὸ 1951 ἐξουδετέρωσε τὴν ἀντιπολίτευση ἀκόμη περισσότερο. Καθ' ὅλη τὴν περίοδον μέχρι τὸ 1960, ἡ ἀπομόνωση τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος συνέβαλε στὴν περαιτέρω ἀρτηριοσκλήρωσιν του. Ἀπὸ τὸ 1950 καί ὕστερα, στρατηγικὲς καί πολιτικὲς ἀναγκαίότητες ὑπαγόρευσαν περισσότερο ἐσωτερικὴ σταθερότητα καί ἀντικομμουνιστικὴ ἐπαγρύπνηση παρά δημοκρατικὴ διακυβέρνηση. Οἱ ἀποφάσεις πλεοναίρουντο στὸ ἐξωτερικόν.⁶⁴ Τὸ σύστημα πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ΕΡΕ σάν μέσο ἐνσωμάτωσης τῶν ἀγροτῶν. Πιστώσεις καί πριμοδοτήσεις χορηγοῦνταν σὲ ἰδιώτες-ἀγρότες μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ψῆφον τους. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ διευκολύνθηκε κατὰ πολὺ μὲ τὴν ἐντατικοποίησιν τῆς μετανάστευσης. Ὁ Ἕλληνας γεωργός, σύμφωνα μὲ τὸν Τσουκαλᾶ καί τὸν Μουζέλη, ἐξακόλουθε νὰ συμπεριεῖται ἀνάμεσα στὸν μεγαλέμπορο καί τοὺς συνεταιρισμοὺς πού ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν καί συνδέονται στενὰ μὲ τὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα. Μὲ τὰ σχεδόν χρόνια ἀγροτικὰ χρέη, ἡ πολιτικὴ πελατεία γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀποτελεσματικὴ. Μ' αὐτοὺς τοὺς μηχανισμοὺς λοιπὸν ὁ ἀγρότης ἀποσπώνεται καί ἐλέγχεται τόσο οἰκονομικὰ ὅσο καί πολιτικὰ καί ἰδεολογικὰ.

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Τσουκαλᾶ καί τοῦ Μουζέλη, χρησιμοποιώντας δομικὰ στοιχεῖα καί μιά κάπως πιὸ ἐνεργητικὴ ἄποψη τῶν κοινωνικῶν τάξεων,

προσφέρουν ἓνα ἐναλλακτικὸ τρόπο ἀνάλυσης στὶς προηγούμενες λειτουργικὲς ἢ μηχανιστικὲς μαρξιστικὲς σχολές.⁶⁵ Ὁ Μουζέλης βλέπει σάν αἰτία τῆς παραμένουσας πελατείας στὴν Ἑλλάδα τὸ εἶδος οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πού ἐγινε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνισιν, περισσότερο μὲ τὴ συμβολὴ ναυτιλιακοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ὃταν ἀναλύει τὶς τάξεις, δέν περιορίζεται στὰ οἰκονομικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ καί ἰδεολογικὲς παρατηρήσεις. Ἔτσι, γράφει, κατὰ τὴν ὁθωμανικὴ κατοχὴ καί ἐξ αἰτίας τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ σουλτανικοῦ Κράτους, ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη, παρά τὴ σημαντικὴ αὐτονομία τῆς, εἶχε καί ἔχει ἀκόμη ἐμπορικὸ χαρακτήρα. Ἡ αὐθαιρεσία τῆς Τουρκικῆς Κυβέρνησης, ἡ χρῆσις δωροδοκίας καί κολακειᾶς σάν πολιτικὴ ἄμυνα, ὀδήγησαν στὴ δημιουργία μιᾶς ἀστικῆς τάξης διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκείνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (burghers) πού, ἐπωφελομένη ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό μετὰ τὸ στέμματος καί εὐγενῶν, ἐξασφάλισε μεγάλη αὐτονομία γιὰ τὶς πόλεις. Ἀντίθετα, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἦσαν ἡ δουλικότητα καί ὁ καιροσκοπικὸς προσανατολισμὸς σὲ σχέσιν μὲ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Ἰχνη αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι ἐμφανῆ σήμερα. Τελικὰ, κατὰ τὸν Μουζέλη, ὁ ὁποῖος κατατάσσει τὴν Ἑλλάδα ἀνάμεσα στὶς ἀνεπτυγμένους καί ὑπανάπτυκτες χώρες ἀλλὰ τὴν ἐξετάζει χρησιμοποιώντας τὶς κατηγορίες τῆς θεωρίας τῆς ὑπανάπτυξης, ἡ διατήρησις τοῦ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀστικῆς τάξης καί ἡ ἀνικανότητά τῆς νὰ μεταβληθῇ σὲ βιομηχανικὴ ἡγετικὴ ὁμάδα πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ, πέρα ἀπὸ τὶς γνωστὰς αἰτίες γιὰ τὰ ἀναπτυσσόμενα κράτη-συναγωνισμὸ ἀπὸ βιομηχανικὲς χώρες, πολιτικὴ ἀστάθεια, ἐξάρτησις ἀπὸ τὶς Μεγάλαις Δυνάμεις-στὰ ὑπολείμματα τῆς τουρκικῆς κληρονομιάς. Ἔτσι, τὰ μεγαλύτερα κεφάλαια ἐπενδύονται στὶς ὑπηρεσίες καί στὸ ἐμπόριο μὲ ἀποτελέσματα ἡ βιομηχανικὴ ἐργατικὴ τάξη νὰ εἶναι μικρὴ. Παραδοσιακὰ, τὸ οἰκονομικὰ κυριαρχικὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιον, τοπικόν, ξένον καί τῆς διασποράς, ἀπέφυγε τὸ χωρὶς τὴ παραγωγή. Ἐπίσης, παρά τὴν ἐνσωμάτωσιν τῆς Ἑλλάδας στὸ διεθνὲς καπιταλιστικὸ σύστημα, μὴ-καπιταλιστικοὶ τρόποι παραγωγῆς παρέμειναν κυριαρχικοὶ καί στὴ γεωργία καί στὴ βιομηχανία. Ἡ μεταμόρφωσις λοιπὸν δυτικοευρωπαϊκῶν πολιτικῶν θεσμῶν ὀδήγησε σὲ διαφορετικὴ λειτουργία ἀπ' ὅτι στὴ Δυτικὴ Εὐρώπην, ὅπου ἀναπτύχθηκαν ἐνδογενῶς. Ὁ Μουζέλης ἀνατρέχει στὴν ὁθωμανικὴ ἐποχὴ γιὰ νὰ ἐξηγή-

63. Κ. Τσουκαλᾶς, *La Grèce de l'indépendance aux colonels*, Παρίσι: Maspéro, 1970.

64. Τὸ ἴδιο, σελ. 103-115.

65. Ἡ κριτικὴ γιὰ τὴ θεωρία τῶν τρόπων παραγωγῆς δέν ἀναφέρεται ἐδῶ. Δέν ὑπάρχει ἀνάλυσιν αὐτοῦ τοῦ τύπου γιὰ τὶς σχέσεις πελατείας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ μέθοδος ἔχει ἐφαρμοσθῇ γιὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ γεωργικοῦ προβλήματος κυρίως ἀπὸ τὸν Κ. Βεργόπουλο. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες καί κρίσεις, βλ. Μουζέλη, *Σύγχρονη Ἑλλάδα...*, Κεφάλαιον 4, καί Βεργόπουλο, *Τὸ Ἀγροτικὸ Ζήτημα*, Ἀθῆνα: Ἐξάντας 1975.

σει καί τή συντηρητικότητα τών άγροτών.

Η ιστορική ανάλυση προσφέρει καί εξήγηση τής καταστροφής τών μικρών κοινοτήτων σάν τό άποτέλεσμα τού συγκεντρωτισμού τού βαυαρικού Κράτους. Τό σύστημα πολιτικής πελατείας, έτσι, εξηγείται από τήν έλλειψη άγροτικού προλεταριάτου, άφου μετά τήν Έπανάσταση έπεκράτησε ό θεσμός τής μικρής ιδιοκτησίας πού ένισχύθηκε, άκόμη περισσότερο, από τά βενιζελικά μέτρα. Διεθνές κεφάλαιο άρχισε νά εισρέει στό μεσοπόλεμο μέ άποτέλεσμα νά αναπτυχθεί ό καπιταλισμός χωρίς όμως καί νά εξαφανισθούν οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής.⁶⁶ Παρόμοια κατάσταση εξακολουθεί καί σήμερα, άφου ή βιομηχανία χαρακτηρίζεται άκόμη από πολλές μικρές έπιχειρήσεις, μέ άποτέλεσμα τήν αδυναμία τής έργατικής τάξης. Οι έπιπτώσεις αútης τής εξαρτημένης μορφής καπιταλισμού γιά τήν πολιτική είναι ότι ό ταξικός χαρακτήρας τής πολιτικής δέν εξαφανίζει τίς σχέσεις πελατείας ή τά προσωποπαγή στοιχεία τών κομμάτων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορεί νά λεχθεί ότι υπάρχει στήν Ελλάδα μιά στενώχωρη συνπαρέχ πελατειακών καί ταξικών κομμάτων καί οργανώσεων, τών όποιών ή σπουδαιότητα κυμαίνεται ανάλογα μέ τίς μετατοπίσεις τών πολιτικών δυνάμεων καί τήν αλλαγή τής ισορροπίας.

συμπέρασμα

Από τά παραπάνω γίνεται φανερό ότι τό σύστημα πελατείας στήν Ελλάδα ή άλλου δέν μπορεί νά όριστεί σάν μορφή οργάνωσης τών πολιτικών κομμάτων ούτε μπορεί ή έννοια τής πολιτικής πελατείας νά εξηγήσει τή φύση τής πολιτικής ζωής σ' αυτές τίς χώρες. Δέν εξηγεί τήν εμφάνιση όριζόντιων πολιτικών οργάνώσεων καί δέν λαμβάνει ύπ' όψη τίς μετατοπίσεις από μιά μορφή σέ άλλη. Η διαπίστωση τής ύπαρξης σχέσεων πολιτικής πελατείας ίσως, τελικά, νά μήν είναι τόσο σπουδαία ή χρήσιμη όσο ή κατανόηση τών αλλαγών στίς μορφές πού παίρνει καί τίς αντίστοιχες ή τήν αὐτονομία πού μπορεί νά υπάρχουν στήν πολιτική σχετικά μέ τίς έξελίξεις στή δομή. Αυτό μπορεί νά γίνει μόνο μέ ιστορική ανάλυση. Παρ' όλο τόν προσωπικό χαρακτήρα τών σχέσεων πελατείας, ταξική ανάλυση είναι άναγκαία, άν σκοπεύει κανείς νά έρευνήσει γιατί καί σέ όφελος τίνος διατηρούνται. Έτσι, ή παθητική θεώρηση τών τάξεων σάν δεκτών τών μεταβολών τής δομής ή σάν συγκέντρωση όρισμένων χαρακτηριστικών, όπως στήν Άλτουσериανή ή στή λειτουργική μέθοδο αντίστοιχα, δέν ίκανοποιεί, ιδιαίτερα άν ή ύπόθεσή μας ότι τά πελατειακά πρότυπα δέν εμφανίζονται από τή βάση αλλά οργανώ-

νονται από τά άνω σάν συστήματα έλέγχου καί ένσωμάτωσης μερίδων τού πληθυσμού. Έτσι, ή εξέταση τής πολιτικής πελατείας σάν μηχανισμού έλέγχου αλλά καί σάν στρατηγική άμυνας οδηγεί σέ πληρέστερη εξήγηση, ιδιαίτερα άν τό πλαίσιο ανάλυσης επεκτείνεται στό έθνικό επίπεδο.

Σέ πιό γενικό επίπεδο, τό σημείο αυτό άφορά τίς έννοιες τής καταπίεσης καί τής συναίνεσης. Οι λειτουργικές αναλύσεις υπερβάλλουν τή διάθεση τού πελάτη νά δεχθεί τό ρόλο του καί τονίζουν περισσότερο τή φαινομενική άπουσία τής φυσικής καταπίεσης στίς ανταλλαγές ύπηρεσιών, παρά τήν ήθική καταπίεση πού έξυπακούεται, όταν δέν ύπάρχει έναλλακτική λύση. Είναι εύκολο καί άπλό νά τονίσει κανείς τούς συναισθηματικούς δεσμούς τής πνευματικής συγγένειας. Η κοινή λογική είναι άρκετή αλλά καί ή έμπειρική έρευνα δείχνει ότι λίγα άτομα άπολαμβάνουν ή θέλουν νά είναι πελάτες καί συνήθως είναι δεμένοι κοινωνικά καί οικονομικά μέ τούς πάτρωνες, γιατί δέν έχουν άλλη έναλλακτική λύση. Σ' αútή τήν περίπτωση, άναμφότε τό θέμα τής ταξικής συνείδησης καί μαζί του οι έννοιες τής ιδεολογίας καί τής ήγεμονίας. Αútές χρησιμοποιούνται περισσότερο από μαρξιστές, όμως έδω καί πάλι αναλύσεις όπου οι τάξεις εμφανίζονται παντοδύναμες, έλέγχοντας καί ρυθμίζοντας θεσμούς καί οργάνώσεις, είναι έξίσου έλλιπείς. Η έρευνα σχετικά μέ τήν ιδεολογία είναι άκόμη σέ πολύ στοιχειώδες στάδιο, χωρίς αυτό νά σημαίνει πώς είναι αδύνατο νά βελτιωθεί. Χρήσιμες είναι οι μελέτες πού ένσωματώνουν τήν έννοια τής πολιτικής πελατείας στό πλαίσιο τής εξέτασης τής υπανάπτυξης καί τή συνδυάζουν μέ τούς ταξικούς άγώνες γιά συμμετοχή στήν οικονομική καί πολιτική ζωή. Τό σύστημα πολιτικής πελατείας θά μπορούσε νά θεωρηθεί σάν ό πολιτικός εκείνος διακανονισμός κατά τόν όποιο δικτικό τύπου θεσμοί κινητοποιούν τόν πληθυσμό όχι πρός τήν αλλαγή αλλά πρός τή διατήρηση τής ύπάρχουσας τάξης πραγμάτων, τής διατήρησης δηλαδή τού ύπάρχοντος συστήματος συσσώρευσης κεφαλαίων. Η μεγάλη πλειοψηφία τής άγροτικής καί έργατικής τάξης ένσωματώνεται έτσι καί έλέγχεται αντί νά άποκτή άνεργό δραστηριότητα στήν πολιτική, παρ' όλο πού αυτό δέν γίνεται πάντοτε συνειδητά. Η έγκατάσταση καί κυριαρχικότητα τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγεται τήν προσαρμογή τόν στήν κατάσταση πού βρίσκει, καί τό αντίθετο. Όσο ή κυριαρχικότητα αúξάνει, τόσο δυσκολότερα έπιτυγχάνεται ή έξαρτημένη αútή ένσωμάτωση τών φορέων δράσης. Ό ρόλος τών περιθωριοποιημένων όμάδων είναι σημαντικός γιά όποιαδήποτε τέτοια ανάλυση καθώς καί ή αδυναμία τού συστήματος νά δημιουργήσει τίς συνθήκες άπορρόφησης τους. Στήν Ελλάδα βέβαια δέν ύπάρχει άκόμη παρόμοιο πρόβλημα.

66. Μουζέλης, *Σύγχρονη Ελλάδα...*, κεφάλαιο 1, μέρη 5 καί 6, κεφάλ. 5 καί 8.

Τό συμπέρασμα λοιπόν εἶναι ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐννοίας τῆς πολιτικῆς πελατείας εἶναι περιορισμένη ὡς πρός τήν ἀνάλυση τῶν πολιτικῶν συστημάτων τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἀχρηστή ἡ περιττή. Ἐχεῖ περιγραφική ἀξία, καί ἡ κατανόηση τῆς λειτουργίας μικρῶν κοινοτήτων εἶναι ἀναγκαία γιά τήν πλήρη ἐξέταση τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ συστήματος· πῶς δηλαδή ἐνσωματώνονται ἰδιαίτερες ὁμάδες πληθυσμοῦ, ἂν τό σύστημα δίνει δικαιώματα καί ἂν καί πῶς αὐτά χρησιμοποιοῦνται, τί εἶδους ἐνέργειες ἀκολουθοῦνται ἂν δέν ὑπάρχουν δικαιώματα, κτλ. Ἡ μελέτη ὁμως τῶν μικρῶν κοινοτήτων, μέ τό σκοπό νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ δομή ἐξουσίας στό ἐθνικό ἐπίπεδο, εἶναι λανθασμένη. Γι' αὐτό χρειάζεται ταξική ἀνάλυση πού ὁμως νά μὴ ἀγνοεῖ οὔτε καί νά τονίζει ὑπερβολικά τή σημασία τῆς δομῆς.

Καμιά ἀπό τίς ἐργασίες πού ἐξετάστηκαν ἐδῶ δέν προσφέρει τήν ἐναλλακτική αὐτή λύση. Στήν καλύτερη περίπτωση δίνονται μερικά στοιχεῖα γιά τό πῶς μπορεῖ νά γίνει κάτι τέτοιο. Τό θεωρητικό πλαίσιο πού χρειάζεται ἀκόμη δέν ἔχει τελείως σχηματιστεῖ. Οἱ θεωρίες τῆς ὑπανάπτυξης ἢ τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης μεταβάλλονται διαρκῶς καί δέν μποροῦμε νά ἐλπίζουμε σέ μιὰ πλήρη ἐξήγηση τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης καί τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς, πρὶν οἱ δύο μεγάλες τάσεις πού ὑπάρχουν τώρα, δηλαδή ἡ ἐξέταση τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἡ ἐξέταση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν καί τῆς κυκλοφορίας τῶν κεφαλαίων, βροῦν κάποιο σημεῖο συμβιβασμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Almond, Gabriel, A. and James S. Coleman (eds.), *The Politics of the Developing Areas*. Princeton: Princeton University Press, 1960.
- Althusser, Louis, *For Marx*. N.Y.: Pantheon Books, 1969.
- , and E. Balibar, *Lire le capital*. Paris: Maspéro 1968.
- , *Éléments d'autocritique*. Paris: Hachette, 1974.
- Apter, David Ernest, *Ghana in Transition*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Arrighi, Giovanni, *The Political Economy of Rhodesia*. The Hague: Mouton, 1967.
- Attalides, Michael, «Forms of Peasant Incorporation in Cyprus during the Last Century» in Ernest Gellner and John Waterbury (eds), *Patrons and Clients*. London: Duckworth, 1977.
- Baran, Paul, *The Political Economy of Growth*. N.Y.: Monthly Review Press, 1957.
- Bendix, Reinhard, *Work and Authority in Industry*. N.Y.: John Wiley, 1956.
- , *Nation-Building and Citizenship*. N.Y.: John Wiley and Sons Inc., 1964.
- Bernstein, Henry (ed.), *Underdevelopment and Development*. London: Penguin Press, 1973.
- , «Modernisation Theory and the Sociological Study of Development», *Journal of Development Studies*. Vol. VII, 1971.
- Blau, Peter M., *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons, 1967.
- Boissevain, Jeremy, «When the Saints Go Marching out: Reflections on the Decline of Patronage in Malta» in Ernest Gellner and John Waterbury, *Patrons and Clients*. London: Duckworth, 1967.
- , «Patronage in Sicily», *Man*, Vol. 1, No 1, 1966.
- Brenner, Robert, «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism», *NLR*, No. 104.
- Campbell, John, *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press, 1964.
- Chandra, Bipan, «Indian Peasantry and National Integration», *Social Scientist*, No. 50, September 1976.
- Cotler, Julio, «Traditional Haciendas and Communities in a Context of Political Mobilisation in Peru» in Rodolfo Stavenhagen (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Anchor Books, 1970.
- , «The Mechanisms of Internal Domination and Social Change in Peru», *Studies in Comparative International Development*, Vol. III, No. 12.
- Δαφνής, Γρηγόριος, *Ἡ Ἑλλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Ἀθήνα, 1955.
- , *Τά ἐλληνικά πολιτικά κόμματα*, Ἀθήνα, 1961.
- Δερτιλῆς, Γεώργιος *Κοινωνικός μετασχηματισμός καί στρατιωτική ἐπέμβαση, 1880-1909*. Ἀθήνα: Ἐξάντας 1977.
- Dietz, Henry A., «Bureaucratic Demand-Making and Clientelistic Participation in Peru» in James Malloy, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*. University of Pittsburgh Press, 1977.
- Eisenstadt, Samuel Noah, *Modernisation, Protest and Change*. N.Y.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1965.
- Ἐλεφαντῆς, Ἀντώνιος, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης: τό ἐλληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα στό Μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα: Ὀλκός, 1976.
- Emmanuel, Arghiris, *Unequal Exchange*. London: NLB, 1972.
- Finlay, George, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*. Oxford: Tozer 1877.
- Flynn, Peter, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, Vol. 12, 1974.
- Foster, George McClelland, «The Dyadic Contract: A Model for the Social Structure of a Mexican Peasant Village», *American Anthropologist*, Vol. LXIII, 1961.
- Foster-Carter, Aidan, «The Modes of Production Controversy», *NLR*, No. 197.
- Frank, Andre Gunder, «Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology», *Catalyst*, No. 3, University of Buffalo, 1957.
- , «Functionalism, Dialectics and Synthetics», *Science and Society*, Vol. 30, No. 2, Spring 1966.
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. N.Y.: Monthly Review Press, 1969.
- Friedl, Ernestine, *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1962.
- Gellner, Ernest and Hohn Waterbury, *Patrons and Clients*. London: Gerald Duckworth and Co., Ltd., 1977.
- Gilsenan, Michael, «Against Patron-Client Relations» in Ernest Gellner and John Waterbury, *Patrons and Clients*, ἐνθ. ἀν.
- Godelier, Maurice, *Horizons, trajets marxistes en anthropologie*. Paris: Maspéro, 1975.
- Gonzalez-Casanova, Pablo, *La Democracia en Mexico*. Mexico: Serie Popular Era, 1975.
- Grenier, Antoine, *La Grèce en 1863*. Paris, 1973.
- Hall, Anthony, «Patron-Client Relations», *Journal of Peasant Studies*, Vol. 1, No. 4, July 1974.
- Huntington, Samuel P., *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press, 1968.

- Κορδάτος, Ιωάννης, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 'Αθήνα: Αιών 1958.
- , «Η κοινωνική σημασία της Έπανάστασης του 1821», *Επικαιρότητα*, 'Αθήνα, 1972.
- Legg, Keith R., *Politics in Modern Greece*. Stanford, California: Stanford University Press, 1969.
- Lemarchand, René and Keith Legg, «Political Clientelism and Development: A Preliminary Analysis», *Comparative Politics*, Vol. 4, No. 2, January 1972.
- Li Causi, Luciano, «Anthropology and Ideology: The Case of Patronage in Mediterranean Societies», *Radical Science Journal*, No. 1, 1975.
- Lipset, Seymour Martin and Aldo Solari, *Elites in Latin America*. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Laclau, Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: NLB, 1977.
- Kaufman, Robert R., «Corporatism, Clientelism and Partisan Conflict: A Study of Seven Latin American Countries» in Σάμυ Μαλλού, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*. University of Pittsburgh Press, 1977.
- , «The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, No. 3.
- La Palombara, Joseph Guido and Myron Weiner (eds), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Loizos, Peter, *The Greek Gift*. Oxford: B. Blackwell, 1975.
- Long, Norman, «Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» in Ivar Oxaal et al., *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Martins, Herminio, «Time and Theory in Sociology» in John Rex (ed.), *Approaches to Sociology: An Introduction to Major Trends in British Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul, 1974.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικοί ανταγωνισμοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 28, γ τρίμηνο 1976, 'Αθήνα.
- , «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από την περίοδο του Μεσοπολέμου» στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 'Αθήνα: Έξάντας 1977.
- Mayer, Adrian, «Quasi-Groups in the Study of Complex Societies» in Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: F. Praeger, 1966.
- McLelland, David C., *The Achieving Society*. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand, 1961.
- Meillassoux, Claude, «From Reproduction to Production, a Marxist Approach to Economic Anthropology», *Economy and Society*, Vol. 1, No. 1.
- , *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire: de l'économie de subsistance à l'agriculture commerciale*. Paris et la Haye: Mouton, 1974.
- Meynaud, Jean, *Les forces politiques en Grèce*. Lausanne: Etudes de Science Politique, 1965.
- Moore, Barrington Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. England: Peregrine Books, 1977.
- Mouzelis, Nicos and Michael Attalides, «Greece» in Margaret Scottford-Archer and S. Giner (eds), *Contemporary Europe Class, Status and Power*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1971.
- , «Modernisation, Development and the Peasant», *Development and Change*, IV (3), 1972-73.
- , «Social and System Integration: Some Reflections on a Fundamental Distinction», *British Journal of Sociology*, Vol. 25 (4), 1974.
- , *Modern Greece, Facets of Underdevelopment*. London: The MacMillan Press, 1978.
- , «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 'Αθήνα: Έξάντας 1977.
- Oxaal Ivar, Tony Barnett, David Booth (eds), *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Parsons, Talcott, *The Social System*. London: Routledge, 1970.
- Petras, James and Michael Zeitlin (eds), *Latin America, Reform or Revolution*. Greenwich, Conn.: Fawcett Publications Inc., 1968.
- Petropoulos, John Anthony, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece: 1833-1843*. New Jersey: Princeton University Press, 1968.
- Pitt-Rivers, J., *The People of the Sierra*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1954.
- Poulantzas, Nicos, *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspéro, 1968.
- Powell, John Duncan, «Peasant Society and Clientelistic Politics», *American Political Science Review*, Vol. 64 (2), June 1970.
- Psiroukis, Nicolas, «The History of Colonialism», *Epikairoita*, Athens, 1974 (in Greek).
- Pye Lucien and S. Verba (eds), *Political Culture and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1965.
- Ray, Pierre-Philippe, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*. Paris: Maspéro, 1971.
- Rhodes, Robert I. (ed.), *Imperialism and Underdevelopment, a Reader*. New York: Monthly Review Press, 1970.
- Σακελλαρίου, Μιχάλης, *Η Πελοπόννησος κατά την 'Οθωμανική Αυτοκρατορία*, 'Αθήνα, 1939.
- Stavenhagen, Rodolfo (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Anchor Books, 1970.
- , *Les classes sociales dans le sociétés agraires*. Paris: Anthropos, 1969.
- , «Seven Fallacies about Latin America» in James Petras and Michael Zeitlin (eds), *Latin America, Reform or Revolution*. Greenwich, Conn.: Fawcett Publications Inc., 1968.
- Sundarayya, P., «Class Differentiation of the Peasantry», *Social Scientist*, No. 56, March 1977.
- Tarrow, S.G., *Peasant Communism in Southern Italy*. New Haven: Yale University Press, 1966.
- Terray, Emmanuel, *Le Marxisme devant les sociétés primitives*. Paris: Maspéro, 1969.
- Thiersch, Friedrich, *De l'état actuel de la Grèce*. Leipzig, 1833.
- Tsoukalas, Constantin, *La Grèce de l'indépendance aux colonels*. Paris: Maspéro, 1970.
- Τσουκαλές, Κωνσταντίνος, *Ανώτερη εκπαίδευση στην Ελλάδα από μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής*, 'Αθήνα: Δευκαλίων, Τόμ. XIII.
- , «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 'Αθήνα: Έξάντας 1977.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, *Τό αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ένσωμάτωση της γεωργίας*, 'Αθήνα: Έξάντας 1975.
- Wallerstein, Immanuel, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.
- , «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. XVI, January 1974.
- Weingrod, Alex, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. X, 1967-68.
- Wolf, Eric, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations» in Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: F.A. Praeger, 1966.

- _____. *Sons of the Shaking Earth*. Chicago, University of Chicago Press, 1961.
- _____. *Peasants*. New York: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1966.
- _____. *Peasant Wars in the 20th Century*. London: Faber and Faber, 1971.
- _____. «Aspects of Group Relations in a Complex Society:

Mixico» in Dwight Braley Heath and Richard Newbold Adams (eds), *Contemporary Cultures and Societies in Latin America*. New York: Random House, 1965.

- _____. «Types of Latin American Peasantry: A Preliminary Discussion», *American Anthropologist*, Vol. 57 (3), June 1955.